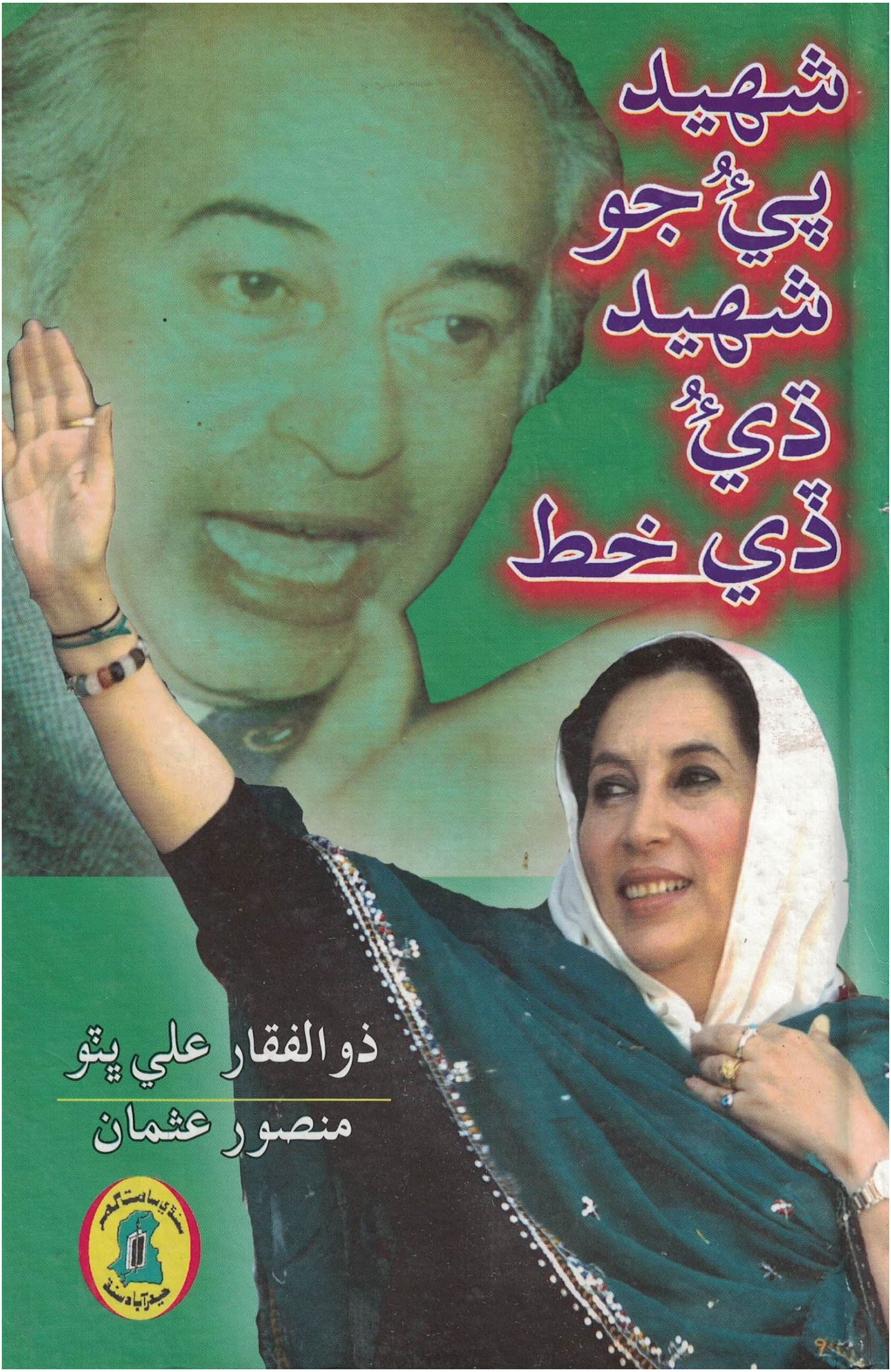

شهيد پيءُ جو شهيد ڌيءُ ڏي خط

ذوالفقار علي ڀٽو

منصور عثمان

شهيد پيءُ جو شهيد ڌيءُ ڏي خط

ذوالفقار علي ڀٽو

منصور عثمان

سنڌي ساهت گهر
حيدرآباد، سنڌ
2008ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

سنڌي ساهت گھر - ڪتاب نمبر 201

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ڪتاب جو نالو: شهيد پيءُ جي شهيد ڌيءُ ڏي خط

ليکڪ: ذوالفقار علي ڀٽو

منصور عثمان

ڪمپوزنگ احسان لغاري

ڇاپو: پهريون

ڇپجڻ جي تاريخ: مارچ 2008ع

قيمت -/120 هڪ سو ويهه روپيا فقط

ڪتاب ملڻ جا هنڌ

آئيڊيل ڪتاب گهر: رابعه اسڪوائر، حيدر چوڪ گاڏي کاتو حيدرآباد، سنڌ
Ph: 022-2780701 - Mob: 0300-3946518
پوسٽل ائڊريس: پوسٽ باڪس نمبر 58، جنرل پوسٽ آفيس حيدرآباد، سنڌ

- سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال تلڪ چاڙهي حيدرآباد 022-2633679
- ڀٽائي ڪتاب گهر گاڏي کاتو حيدرآباد 0345-3587391
- رابيل ڪتاب گهر لاڙڪاڻو 0307-3471205
- عزيز ڪتاب گهر بئراج روڊ، سکر 0712007402
- سنڌ بوڪ ڪلب، نواب شاهه 0300-3006469
- قاسميه لئبرري ڪنڊيارو 0300-3144668
- المنعم لئبرري - 17، پبلڪ هيلٿ انجنيئرنگ ڪالوني ذوالفقار باغ لاڙڪاڻو 0333-7541193
- بوڪ ورلڊ رابعه سينٽر لڳ عسڪري بئنڪ، بندر روڊ لاڙڪاڻو 0333-7548804
- المهراڻ ادبي ڪتاب گهر ٿاڻو روڊ سانگهڙ 0235-542182
- گل ڪتاب گهر لکيدر شڪارپور 0346-3701659
- العزيز ڪتاب گهر ٿر بازار عمرڪوٽ 0238570345

SHAHEED PE JO SHAHEED THE DAY KHAT
By: Mansoor Usman
Published by: Naz Sanai
Sindhi Sahat Ghar Rabia Siqure
Gari Khato, Hyderabad Sindh.
March: 2008 - Book No: 201
Per Copy: Rs: 120/=

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

www.bhutto.org

ٻه اکر

سنڌي ساهت گهر طرفان شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو، پنهنجي اڏول ۽ ارڏي نياڻي محترمه بينظير ڀٽو ڏانهن جيل جي ڪال ڪوٺڙي، ڦاسي گهاٽ مان لکيل خط جو، ترجمو اوهان جي هٿن ۾ آهي.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پنهنجي خط ۾، پنهنجي نياڻيءَ مان جيڪي اُميدون رکيون هيون ۽ جيڪي ڪيس هدايتون ۽ رهنمائيءَ جا رستا ٻڌايا هئا، محترمه بينظير ڀٽو انهن راهن تي هلي شهادت ماڻي چڪي آهي.

هيءُ خط هڪ وڏي تاريخ آهي ۽ ڀٽو ازم جي پيروڪارن لاءِ مشعل راهه طور ڪم ايندو رهندو.

حيدرآباد سنڌ

6- مارچ 2008

ناز سنائي

www.bhutto.org

سڀني مظلوم سنڌي قوم جي نالي

www.bhutto.org

منهنجي پياري ڌيءُ پنڪي!

هڪ تُهمتي قيدي، پنهنجي پيءُ جي زندگيءَ بچائڻ لاءِ وڙهندڙ سُندر ۽ هوشيار ڌيءُ ڏانهن. جيڪا پاڻُ به قيدُ ۾ هوندي جاڻي ٿي ته هُن جي ماءُ پڻ سندس جيان ساڳيءَ پيڙا ڀوڳي پئي. سالگرهه جي واڌاين واري اهڙي جذبي سان خط ڪيئن ٿو لکي، جيڪو لکپڙهه کان اُتم آهي، ته پيار ۽ کهل جو نياپو هڪ قيد جي سِيخن مان نڪري ٻئي قيد تائين، ۽ هڪ سنگهر کان ٻيءَ سنگهر تائين ڪيئن ٿو پُهچي.

نهرو پنهنجي ڌيءُ سان گهڻو پيار ڪندو هو تنهن پاڻ پنهنجيءَ ڌيءُ ڏانهن سالگرهه جون واڌايون جيل مان موڪليون هيون. مون اُها ڳالهه توسان اڳ ۾ پهرين يا ٻئي خطن ۾ به ڪئي هئي، جيڪي مون توڏانهن ٽي خط جڪارتا مان 1964ع ۾ لکيا هئا. جڏهن تون 'ڪانوينٽ ميريءَ' ۾ پڙهندي هُئينءَ ۽ صنم ته اڃا ننڍڙي هئي. اُن ڊگهي خط ۾ مون لکيو هو ته، نهرو ڪيئن پنهنجي ڌيءُ ڏانهن جيل مان دنيا جي تاريخ تي خط لکيا هئا. پوءِ اُهي خطَ سهيڙي هڪ ڪتابَ جي روپ ۾ ڇپايا ويا هئا. جنهن ڪتابَ کي 'دنيا ۾ جهاتيون' جو نالو ڏنو ويو هو.

مونکي پڪ آهي ته، هُن جو پهريون خط سالگرهه جي واڌاين جو هو

www.bhutto.org

جنهن ۾ نهروءَ پنهنجي ڌيءُ کي ’اِندُو‘ ڪوٺيو هو چوته جڏهن هوءَ تيرهن ورهين جي هئي، تڏهن هُو ڪيس پيار مان ايئن سڏيندو هو. آئون تڏهن ٽيويهن ورهين جو هوس. مون اُهو ڪتاب چار ڀيرا پڙهيو هو. نهرو تڏهوڪي وقت جو انگريزي ٻوليءَ جي ليکڪن مان پلوڙ ۽ ٺاهوڪو ليکڪ هو. هُن جي لفظن ۾ موسيقي ۽ مِٺاس به هوندي هئي.

مون چوڏهن ورهيه اڳ جڪارتا مان توکي چٺا ڏنو هو ته، آئون نهروءَ سان برميچڻ نٿو چاهيان، ۽ نه ئي آئون هُن جي مثال جي پوئواري ٿو ڪريان. ۽ هينئر، جڏهن هُن پنهنجي ڌيءُ ڏانهن خط لکيا هئا. آئون به بلڪل هاڻي هن جيان جيل ۾ آهيان. اُهو هڪجهڙائپ جو مثال آهي، ۽ پيو ته آئون به پنهنجي ڌيءُ ڏانهن سالگرهه جي واڌاين جو خط پيو لکان. پر اُهو سڀُ هڪجهڙو ٿيانئيندي به ساڳيو عمل نه آهي. چوته نهروءَ کي ڌارين حڪمرانن طرفان مانُ مريادا ۽ عزت آبروءَ سان جيل ۾ رکيو ويو هو. هُو آزاديءَ جو سچو سپاهي هو: هندستاني جنتا جو مهانَ اڳواڻ، ڪيمبرج جو پڙهيل، اهڙي وڏگهراڻي جو ڀاتي، جنهن جي هاڪَ هئي. پر هُن کي فوجي جنتا طرفان مون جيان قاتل سڏيو نه ويو هو ۽. نه ئي مٿس مُلڪ سان دوکي جي تُهمت مڙهي ويئي هئي.

آئون ته لاڙڪاڻي جي ڳوٺڙي جو هڪڙو ويچارو رُڳو حُڪمران ٽولي هٿان هن موت جي ڪوٺڙيءَ ۾ ماندو ٿو ٿيان. اهو ئي هُن ۽ مون ۾ وڏو فرق آهي. نهروءَ جي ڌيءُ جڏهن تيرهن ورهين جي ننڍڙي نينگري هئي، تڏهن هُن سياست ۾ پير پاتو هو. هُن هڪ تنظيم جوڙي هئي، جنهن کي هُن ’ٻولڙا بريگيڊ‘ سڏيو هو. تڏهن هوءَ سياست جي اوڙاهه مان سُٺي ۽ چڱيءَ ريت ڪانه ٿُپي هئي. پر تون ته هينئر اوڙاهه جي وچ ۾ قاتل آهين. ۽ اُهو اوڙاهه ڪنور فوجي جنتا جي باهه آهي، جيڪا ٻُجهڙي ۽ ڪِني آهي. تنهنڪري اُنهن باهين ۾ دُنيا جهان جي وِٿيءَ آهي. تنهنڪري اُنهن ٻنهي باهين کي ڀيٽائي نٿو سگهجي. جيڪڏهن سچائيءَ ۾ ڪا ساڳيائپ آهي، ته اها هيءَ ته تون اندرا گانڌيءَ جيان تاريخ پيئي ٺاهين. تنهنڪري اها هام هڻي سگهجي ٿي، ته آئون اندرا گانڌيءَ کي سندس والد جيان ايئن

www.bhutto.org

چڱيءَ ريت سُڃاڻان، جيئن تنهنجو ڏاڏو سندس ڏاڏي کي سُڃاڻندو هو. آئون هُن جي لکڻين ۽ گُڻن کي گهڻو مڃان ٿو پر آئون سندس پرستارن مان نہ آهيان. اِهو آئون اڳ ۾ بہ چئي چُڪو آهيان. اهو سچ آهي تہ هوءَ هندستان جي پرڌان منتري ٿي. ۽ اُن اوچي پَد تي، يارهن ورهين تائين رهي. تنهنڪري اُهو بہ ممڪن آهي تہ هوءَ ٻيهر هندستان جي وزيراعظم بڻجي. جڏهن اوير پاڪستان ڌار ٿيو تہ هُن کي 'ديوي' سڏيو ويو هو.

اُنهن سڀني ڳالهين جي جاچ رکندي بہ، آئون ايئن چوڻ ۾ ڪابہ هُبڪ نٿو پائيان، تہ منهنجي ڏيءَ جواهر لال نهروءَ جي ڌيءَ کان ٿورڙو سرس آهي. 'هندستان جي ديوي' اهو آئون جذباتي ٿي، پنهنجيءَ دل سان نٿو چوان، پر اِهو منهنجو ايمانداراڻو رايو آهي.

توهان ٻنهي ڄڻين ۾ جيڪا شيءِ ساڳي آهي، سا اها تہ اوهان ٻئي هڪ جيتريون بهادر آهيو ۽ ٻئي نِج رُڪ جون نهيل آهيو. پر تنهنجا گُڻ ۽ لڇڻ توکي ڪيڏانهن وٺي ويندا. تنهن بابت آئون پائيان ٿو تہ رواجي طرح اُهي توکي گهڻو مٿانهون کڻي ويندا. ۽ ٿُون اوچي پَد تي پهچنديندءَ. پر اسان جنهن سماج ۾ رهون ٿا، اُتي قابليت تہ عيب. ۽ گهُٽيل وچٿرائپ وري سرمايو آهي. اها تنهنجي ٻيءَ، قائداعظم، شايد سهرورديءَ ڪانسواءِ نرالي ڳالهہ آهي تہ هن مُلڪ کي ناتڪين يا ڪامورن هلايو آهي. اهڙيون حالتون شايد تڏهن بدلبيون، جڏهن ويڙهاڪ نوجوان نسل پنهنجي جاکوڙ تيز ڪندو. جيڪڏهن هاڻي تبديليون نٿيون اچن، تہ پوءِ تبديليءَ آڻڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ بچندو. يا حُڪمراني طاقت ڏانهن منتقل ٿي وڃي، يا وري سڀ ڪجهہ ناس ٿي وڃي.

تنهنجي ڏاڏي مونکي ماڻ مريادا واريءَ سياست سيکاري هئي. ۽ تنهنجي ڏاڏيءَ مون ۾ غُربت جي سياست ڏانهن لاڙو رکڻ جو چاهہ اُياريو. تنهنڪري آئون ٻنهي ڄڻن جو ٿورائتو آهيان. جن مونکي اُن جو پلوڙ ٻنڌڻ سيکاريو. منهنجي پياري ڌيءَ! آئون توکي رُڳو هڪڙو نياپو ڏيڻ چاهيان ٿو جيڪو مُستقبل ۽ تاريخ جو نياپو آهي. رُڳو ماڻهن تي ڀروسو ڪر. ۽ سندن آزاديءَ ۽ برابريءَ لاءِ جاکوڙ. جنت تنهنجي ماءُ جي پيرن هيٺان تہ

www.bhutto.org

آهي، پر سياست جي بهشت ماڻهن جي پيرُن هيٺان آهي. مون پنهنجي عوامي زندگيءَ ۾ ننڍي ڪنڊ ۾ گهڻ ڪارناما ڪيا آهن. پر جيستائين مونکي ياد اچي ٿو ته سڀ کان وڏو انعام ـ ساراهيندڙ ڪم اُهو آهي، جيڪو ڏُڪايل غريبن جي ٿڪل ماندن مُکن تي مُرڪ آڻي. ۽ ڏڪايل ڳوٺاڻن جي اکين ۾ چمڪ آڻي.

هن موت جي ڪوٺيءَ جي چوڌيواريءَ ۾ دنيا جي مهان اڳواڻن مونکي جيڪا مجتا ۽ مانُ ڏنو آهي، تنهن کان وڌيڪ آئون ڳوٺ جي اُن ويچاري رَنڙ عورت جا لفظ ياد ڪندي ڳاٽ اوچو پائيان ٿو جنهن منهنجي سرڪار طرفان سندس پُٽ کي پرڏيهه ڏانهن اسڪالرشپ تي وڌيڪ تعليم لاءِ موڪلڻ ڪانپوءِ چيو هو: "صدقو وڃانءِ، سُهڻل سائين." وڏن ماڻهن لاءِ اُهي ننڍڙيون ڳالهيون آهن. پر مون جهڙي ننڍڙي ماڻهوءَ لاءِ سچ ته اها وڏيءَ ڳالهه آهي. توهان ڌرتيءَ ماءُ کي چُمڻ لاءِ تيار نه ٿيڻ تائين وڏا ٿي نٿا سگهو. توهان ڌرتيءَ جي مهڪ نه سُڃاڻڻ تائين ڌرتيءَ جو بچاءُ نٿا ڪري سگهو. آئون پنهنجي ڌرتيءَ جي مهڪ کي سُڃاڻان ٿو. آئون پنهنجن درياهي وهڪرن جي موسيقيءَ کي سُڃاڻان ٿو. آئون پنهنجن نغارن جو دَڦُ سُڃاڻان ٿو. تاريخ جي دروازي ٻاهران بيٺل اُهي اصول، متا ۽ لکيون نيڪ آهن. پر سڀُ کان وڌيڪ اوچو ڀاڱو اهو آهي ته، ماڻهن جي اُمنگن ۽ ڪين سُڃاڻڻ جي مڪمل اهليت هُجي. هڪ پيرو جيڪر سُرن جو مطلب سمجهه ۾ اچي وڃي، ته پوءِ شيون نيٺ صحيح جاءِ تي اچي وڃن ٿيون. اصول پاڻُ اڳتي هلي وقت تي پهچي وڃن ٿا. ۽ پوءِ نيٺ تنهن وقت موسيقيءَ جنم وٺي ٿي. اُن ڳالهه جو اُهو مطلب هرگز نه آهي، ته آئون عمليت پسنديءَ جو پرچار ٿو ڪريان. ڇوته اُن جي گهڻي گهُرج به آهي. آئون مسئلي جي جَڙ تائين پُهچڻ جي ڪوشش پيو ڪريان، ته اصل ڇتاپيتيءَ ڪتان جنم ورتو ۽ هلچل توڙي جاکوڙ جو مقصد ڪهڙو آهي.

آئون اهڙي ڪوٺيءَ مان توکي ڪهڙي سوکڙيءَ ڏيئي سگهان ٿو جنهن مان منهنجا هٿُ به ٻاهر نڪري نٿا سگهن. پر آئون تنهنجن هٿن ۾ عوام

www.bhutto.org

جا هٿُ سونپيان ٿو. آئون تنهنجي لاءِ ڪهڙي شادماني ملهائي سگهان ٿو. پر آئون توکي يادگار مشهور سارو ٽيون ۽ هاڪارا نالا ڏيئي سگهان ٿو. تون وارث آهين سڀ ڪان آڳاٽي سڀيتا جي. اُن شاناٽي سڀيتا کي وڌيڪ ترقيءَ ڏيارڻ ۽ طاقتور بنائڻ ۾ پنهنجيءَ وڌ ۾ وڌ ڪوشش ڪر. ترقي ڏيارڻ يا طاقتور بنائڻ مان منهنجو مطلب اهو نہ آهي تہ اُها سڀني ڪان هيبتناڪ هُجي، چوتہ هيبتناڪ سماج، تهذيبي سماج ٿي نٿو سگهي. سڀني ڪان وڌيڪ سُڌريل، طاقتور ۽ تهذيبي سماج، حقيقت ۾ اهو سماج آهي، جيڪو فطرتي اصولَ سُڃاڻي، ۽ ماضيءَ توڙي حالَ، مذهب، سائنس، جِدت، ابدي سچاين، ماديت ۽ روحانيت سان ڳنڍيل ۽ جُڙيل هُجي. اهڙو سماج جيڪو چڪتاڻ ڪان آجو هُجي، ۽ تهذيب ۾ شاهوڪار هجي، سو ٽُوٽن ڦيٽن وارن فارمولن ۽ ٺڳيءَ سان وجود ۾ نٿو اچي سگهي. اُن کي قدرتي ڳولا ـ وهڪري جي گهرائيءَ مان وهڻو پوي ٿو: نيٺ غيرطبقاتي سماج ضرور اُڀرندو. پر ضروري نہ آهي تہ اُهو مارڪسي سماج هُجي. مارڪسي سماج جو طبقاتي گهاڙيٽو جُڙيل آهي.

يورپ جا مارڪسسٽ، ساميا واد ڪان پري ٿي، هينئر موجود طبقاتي بناوٽ سان گڏ اچي بيٺا آهن. نہ تہ ڪميونسٽ پارٽي اٽليءَ جو جنرل سيڪريٽري اينريڪو بيرلنگوئر تاريخي ناهہ نہ ڪري ها. جنهن حقيقت ۾ اٽليءَ جي قانوني پروفيسر، مُدبر ۽ پنج ڀيرا وزيراعظم رهندڙ آلڊو مارو جو ڪاپيءَ ڏُر جي دهشتگردن هٿان آنت آندو.

آئون 1965ع ۾ جڏهن پرڏيهي ڪاتي جو وزير هوس، تہ مونکي اسلام آباد ۾ هڪ جرمن سفارتڪار ٻڌايو تہ "آفريڪا برف جي هڪ پٽي هئي، جنهن مٿان تيل جو ٿُلهو تهہ چڙهيل هو. ۽ اُهو گهٽي وقت تائين ايئن رهندو." اُها ڳالهہ مونکي ڏاڍي موهيندڙ لڳي. مون جهڙي ماٺهوءَ لاءِ ڪانئس پُڇڻ ڏکيو هو. جيڪو اهڙي ايلچيءَ جو قدر ڪندو هُجي، جيڪو مالڪَ نسل سان لاڳاپو رکندو هجي ۽ هڪ ناميارِي سائنسدان جو پاءُ بہ هُجي. جيڪو آمريڪا ڏانهن ميزائيل ناهڻ لاءِ لڏي ويو هو. مون هُن کي ٻڌايو تہ

www.bhutto.org

آئون سندس قدر ڪيان ٿو پر آئون پانئيان ٿو ته، آفريڪا ڪارو ۽ پڙپانگ آهي، جيڪو دُنيا طرفان لنوايل ۽ ڪِل جهڙو آهي. پر اُهو ايندڙ ٻن ڏهاڪن ۾ دنيا جي مرڪز ۾ شامل ٿي ويندو جيڪو هاڻي ٿي چُڪو آهي. پر آفريڪا ۾ جنهن جدوجهد جنگ جوتي آهي، سا بنيادي طرح سامياواد ۽ آزاديءَ وچ ۾ جنگ نه آهي. اها جنگ وڏي 'ناقابل يقين' ڪنڊ جي معاشي وسيلن ۽ ڪچي مالَ وچ ۾ آهي. فرق اهو آهي ته هڪڙي پاسي اُن ڪَنڊُ آفريڪي ماڻهن جي چاهنائن کي سُڃاتو آهي، ته ٻئي پاسي بنيادي حقن لاءِ وڙهندڙ ۽ آمريڪي شيدي سياستدان اينڊريو ينگ جي چڱ مُڙسي آهي، پر اجائي ڪوشش ائين ڪرڻ کان ناڪام ڪيو آهي.

آئون اصل ۾ اينڊريو ينگ کي ڳنڀيرتا سان نٿو وٺان. مونکي هاڻي اهو ضرور محڻ کپي ته اينڊريو ينگ آفريڪا جي اصل مسئلي کي ٻئي ويچار کان سمجهيو آهي. پر هُو اڳ ۾ ئي هيڪلو ٿي پيو آهي. پانئجي ٿو ته هُو پاڻ ناڪام ٿيندو يا وري ڪنهن اداري سبب فرانس جي بورينس جيان بي اثر ٿيندو جنهن سِکڻ کان انڪار ڪيو هو.

ايشيا لاءِ سليگ هيريسن هڪ ٻيو تيزفهم ايشيا ۽ آمريڪي قومپرستيءَ تي لکيل ڪتاب 'ورچجندڙ ڪاڙي' لکيو آهي. جيڪو اُهو ڪتاب پڙهڻ چاهي ٿو تنهن کي اُن قدرتي ڏيک کي ڪُشادي سوچ سان پڙهڻ کپي. پاڪستان بابت صفحي 273 تي ڪتاب ۾ لکيل آهي:

" چين سان ويجها ناتا جوڙيندڙ ۽ پر ڏيهي ڪاتي جو وزير ذوالفقار علي ڀُٽو پاڪستان کي 1962ع ۾ نومبر ڏاري چين جي فرضي دشمنيءَ وارن ناتن مان ڪڍڻ لڳو. جڏهن هن قومي اسيمبليءَ کي ٻُڌايو ته پاڪستان جي پيڪنگ سان دوستي آزاد جُزو آهي ۽ جيڪڏهن ڪشميري تڪرار کي پائيپيءَ سان نبيريو وڃي ٿو ته اسان چين خلاف هندستان سان سهڪار نه ڪنداسين. اولهندي ملڪن جو هندستان جي ننڍي کنڊ بابت گڏيل بچاءُ جو ويچار کي سمجهڻ جو مطلب آهي: چين سان دشمنيءَ وارا ناتا. شايد پاڪستان ۽ هندستان لاءِ سُلجهاءُ ان عمل ۾ آهي ته ٻئي

www.bhutto.org

هڪٻئي سان پائيچاري آڌار امڙا لاڳاپا جوڙين. جيڪي چين سان سندن دوستيءَ کي جوکي ۾ نه وجهن. جيڪڏهن اسان ٻئي سِڌي واٽ وٺون ٿا ته، پوءِ گڏيل بچاءُ وارو سوال ئي نٿو اُڀري.

"ذوالفقار علي ڀُٽي 10 ڊسمبر 1962ع کان هڪدم پوءِ هڪ انٽرويوءَ ۾ هڪڙو عام ويچار ڏنو ته آمريڪا جي چين بابت مفادن جي سُڃاڻپ کي ضروري روپ ڏيڻ گهُرجي. اها حڪمت عملي هئي، جيڪا هن گهڻي محنت سان ناهي هئي، ۽ پوين ورهين ۾ مونکي ڪيترائي ڀيرا ٻُڌائي هئي. ڀُٽي 20 ڊسمبر 1962ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ هڪ انٽرويوءَ دوران ٻيهر اها آس ڏيکاري هئي، ته آمريڪا ۽ چين وچ ۾ ڇڪتاڻ جي پڄاڻي ٿئي. اها ڳالهه اڳتي هلي هن پنهنجي 'آزاديءَ جي ڏندڪتا' ڪتاب ۾ صفحي 21 تي لکي. ڪجهه عرصي ۾ هن محسوس ته پاڪستان جا اُن ڏس ۾ ناتا، چين ۽ آمريڪا وچ ۾ هڪ ٻئي سان ويڇا ختم نه ٿيڻ تائين، پاڪ- آمريڪي ناتن کي ڇيهو رسائيندا. ستر جي اوائل ۾ چين هر طرح پاڪستان جي دوستيءَ کي قيمتي سمجهندو هو. ايشيا جو پاڻ تي ڀاڙڻ ۽ باعزت پاليسين سبب، سندس مدد لاءِ پاسو ڪندو هو جنهن عمل کي پاڪستان ۾ گهڻو ساراهيو ويو ٿو. اهو عقلمند عمل نه رڳو پاڻ مجبور ڪندڙ هو پر هن جو ويچار هو ته جيڪڏهن هندستان- چين دشمني وڌنديءَ ته پوءِ پاڪ- چين لاڳاپا پاڻ ويتر سگهارا ٿيندا. جيڪي پاڻ ۾ گڏيل راضپي سان پاڪ- چين وچ ۾ مفادن جي ضمانت ڏيندا. پَنو پنهنجي ويچار ۾ صحيح هو ته هندستان جا اُن ڏس ۾ تضاد وڌيڪ تيز ٿي ويندا ۽ پاڪستان جا ناتا هڪدم هندستان ڏانهن جهُڪاءُ لاءِ ضروري ٿيندا، نه ته تضاد چوٽ چڙهي ويندا. 1965ع جي پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ لڳل جنگ ۾ پيڪنگ، پاڪستان جي اصولي فوجي مدد ڪئي."

سليگ هيريسن صفحي 27 تي اڳتي هلي لکي ٿو:

"مسلم ليگ جا اڳواڻ پهرين پاڪستان ناهڻ لاءِ ذميوار آهن، ۽ انهن پاڪستان جو بنياد رُڳو مذهب تي رکيو آهي، ڇوته اُهي تنگ نظر جاگيردار معيشت جي نمائندا ڪندا هئا. تنهنڪري قدرتي طرح انهن

www.bhutto.org

هڪبئي پٺيان راڄ ڪيو ۽ وڏي پيماني تي سماجي انصاف کان بہ لنوايو. نيٺ، ذوالفقار علي ڀُٽي پنهنجين ڪوشش سان بنگلاديش جي جنگ کان پوءِ باقي بچيل ڪنڊر مُلڪ کي بچايو."

سليگ هيريسن جي ڪتاب تي هتي لکڻ جو مقصد اهو آهي، تہ جيڪڏهن 1962ع ۾ آئون سائنو۔ آمريڪن لاڳاپن جي مستقل لاڙن کي اڳوات صحيح طريقي سان سمجهان ها، تہ هوند آئون پنهنجي ملڪ بابت جيڪر اجا وڌيڪ ڄاڻان ها، تہ اُن جو مستقبل ۾ ننڍي ڪنڊ ۾ ۽ هن علائقي ۾ ڪهڙو ڪردار ٿي سگهندو. انهيءَ مقصد لاءِ آئون جرمنيءَ جي ايلچيءَ سان 1965ع ۾ آفريڪا جي مستقبل بابت راولپنڊيءَ ۾ ڪيل پنهنجيءَ ڪچهريءَ تي ڳالهايان ٿو. ايشيائي قومپرستي انيڪ عنصرن کي پاڻ ۾ سموئي ٿي، جنهن جو مطلب آهي تہ اها وڌندڙ ويجهندڙ ۽ بيشڪ ڪنهن هندُ بيٺل نہ آهي. اُن جي هاڻي اها معنيٰ نہ آهي تہ هندستان ڇڏيو. بورزوا قومپرستيءَ واري وڻ جون ڪيئي ٽاريون آهن. جيڪي گهٽي جاءِ تي ڇانوَ ڪن ٿيون. اُها ناهوڪي، نوس وصف ثابت ڪري ٿي تہ آمريڪا، ويٽنام ۾ جيڪا آفت جهڙي غلطي ڪئي هئي، سا هئي آڳاٽين سيٽائن ۽ مذهبن جي جُڙيل ايشيا جي رنگارنگي قومن تي بدّل ايشيائي قومپرستيءَ کي گهٽي سادي نموني ۾ سمجهڻ. ڇا سامياواد، ايشيائي قومپرستيءَ جو ڀاڱو آهي، يا وري ايشيائي قومپرستي سامياواد جي ماتحت آهي. اُن ڳالهہ جو سادو جواب اهو آهي تہ اهو هر ملڪ جي تاريخي حيثيت تي آڌار رکي ٿو. ڪجهہ ملڪن ۾ اهو ايئن آهي، تہ وري ڪجهہ ملڪن ۾ نہ ايشيا ۾ اهڙا ڪيترائي مُلڪ آهن، جتي اهڙي قسم جو سُوال اجا اُٿيو ئي نہ آهي.

جديد سامياواد ڇا آهي؟ اُهو سوويت يونين جو سامياواد آهي، يا وري چين جو. مارشل ٽيٽو يا فيڊل ڪاسترو جو سامياواد آهي، يا ويٽنام يا ڪمبوڊيا جو يا وري انگولا جو قومي سامياواد آهي. ڇا اهو يورپي سامياواد آهي؟ جيڪڏهن اُهو يورپي سامياواد آهي، تہ پوءِ ڇا اهو اٽليءَ جو تاريخي ناهہ آهي؟ يا اسپين جو سامياواد، جنهن پاڻ کي ليننزم جي مٿي

www.bhutto.org

کان ڇڏائي ورتو آهي. جيڪڏهن ايشيائي سامراج پيچ ڊاهه واري ڏاکي تي بيٺل آهي، ته پوءِ آفريڪا جو ويتر وڌيڪ پيچيداهه ۾ ورتل آهي. آفريڪي ڌرتيءَ تي ڪيوبا جي پريشان ڪندڙ موجودگيءَ جو اُن سان وڌيڪ ناتو آهي. آئون اهو چوان ٿو ته اُهو لاڳاپو ڪنهن سبب بنا آهي. آئون اهڙو هلڪڙو ويچار پڌرو نه ڪندس. چوته پوروچوت شيون ڪڏهن به هڪجهڙيون نٿيون هُجن. اُن حدبنديءَ کي مڃيندي آئون ساڳيائپ پڌائيندس. ته چين، ويتنام کي آمريڪي فوجي مداخلت دؤران ٻن ورهين جي گهٽ عرصي ۾ گهڻي مدد ڪئي. پر جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ چين ۽ ويتنام جا لاڳاپا ڇڪتاڻ وارا ڏسڻ ۾ آيا. جيڪڏهن ڏکڻ-اوير ايشيا ۾ اهڙي صورتحال اُيري سگهي ٿي، ته پوءِ ڪيوبا وارن جي انگولا ۾ موجودگيءَ سبب به ايئن ٿي سگهي ٿو. پر ايئن ٻڌڻ ۾ نه آيو آهي.... اولهندي ملڪن جي طاقتن جي انڪار ۽ مختلف ويچار هئڻ سبب گهُرج اُن ڳالهه جي آهي ته، آفريڪي ماڻهن سان اصلي شرطن پٽاندر ساڻن اهڙا ناتا جوڙجن، جيڪي آفريڪي ماڻهن جي حقيقي اُمنگن تي ٻڌل هُجن.

زائر ۾ فوجي مداخلت وقتي طور هن نسل جي بادشاهه جي دلين کي سُرهو ڪري سگهي ٿي، پر ايندڙ وقت لاءِ آفريڪا ۾ سامياواد جي اصلي جوڙجڪ تي گهڻو اثر وجهندي. فيڊل ڪاستروءَ جي پيٽ ۾، جيڪو به هو پنهنجي ڪنڌ ۾ ڪري سگهيو ايئن نه آهي ته آئون سوويت يونين يا آفريڪا ۾ ڪيوبا جي حڪمت عمليءَ کي صحيح ثابت ٿو ڪريان. پر آئون اصل ۾ اُن اصول تي روشني ٿو وجهان، جنهن کي ڪا قوت سُڃاڻي ٿي- آفريڪي ماڻهن جون حقيقي اُمنگون ڪيس سُڃاڻن ٿيون. ۽ ڪين صحيح منزل ڳولڻ لاءِ پڪي اراديءَ ۾ مدد ڪنديون. هڪجهڙائپ يا ذاتي مفادن آڌار پرکڻ سان، دُنيا کي سولائيءَ سان پروڙي نٿو سگهجي: مثال طور هڪ فلسفي يا فني ماهر ڪيوبن يا روسي شهري جيڪڏهن اريٽيريا جي ڌرتيءَ تي پير رکي ته، آئون اُن عمل کي شرمناڪ ۽ ٽِڪو پائنيندس. ۽ اُن کي پنهنجي پوريءَ سگهه سان ٽِنديندس، جيڪو منهنجي وَس ۾ هوندو. اريٽيريا آزاديءَ لاءِ اصلي جدوجهد جي جنگ جوٽي آهي، جنهن کان اوير

www.bhutto.org

انڪاري ٿي نٿو سگهي، ۽ نہ ئي اولهہ. ايٿوپيا کي ڪو اختيار نہ آهي تہ اهو اريٽيريا کي قيدي ۽ ٻانهو بڻائي.

اريٽيريا کي ايٿوپيا سان ڳنڍڻ سوڀ جو اُگهاڙو عمل هو. اسان اهو پاسو ڪٿون، جيڪو سچ هجي. اسان ڪنهن تي پاڙي اڳوات سوچيل جاءِ تي نہ بيهون. ذهني ويچار پٽاندر آفريڪي شعور ايشيا کان گهٽ آهي، پر ايشيا جيان آفريڪا ۾ بہ قومپرستي زبردست قوت آهي. قبائلي ۽ انيڪ قسمن جي اُن قومپرستيءَ واري نظريي ۾ سامياواد جو رنگ آهي، جيڪو سوويت يونين، ڪيوبا ۽ اوڀرندي جرمنيءَ بجاءِ اولهندي ملڪن تي وڌيڪ پاڙي ٿو. تنهنڪري اهو آفريڪي ڪنڌ ۾ اُن جي اُبتڙ موٽ ڏئي ٿو. هاڻي اولهندي ملڪن جو ورتاءُ آفريڪا بابت بدلائڻ کپي. ڪوجهي ۽ ڪاري ماڻهوءَ جي پاڻ تي فخر واريءَ اهميت کي سمجهڻ گهُرجي، اُن ۾ رڳو وات هلائڻ واريءَ کيڏ ڪارائتي نہ ٿيندي. آفريڪا کي ٻنهي هٿن سان لُٽڻ بند ڪيو وڃي. اهو ڪافي نہ آهي تہ سرڪاري بس ۾ آفريڪي کي پرسان ويهڻ جو حق ڏنو وڃي، ۽ چيو وڃي تہ. آفريڪا هاڻي بدلجي چڪو آهي. بهرحال اُهو بدلبو رهندو. آفريڪي ماڻهو پنهنجي پيل ۽ قبائلي هوندي بہ پنهنجي بيعزتي نہ سهندا. ايئن ايشيائي حالتن ۾ بہ سُڌارو آيو آهي. ۽ ساڳيءَ طرح آفريڪا ۾ صورتحال ويتر تيزيءَ ۽ گهرائيءَ سان سُڌرندي هاڻي نيوڙت ۽ ڏام ڏومر سان سهائتا جو وقت بہ گذري ويو آهي. هاڻي آفريڪا جو ويڙهاڪ ماڻهو پرڏيهي لُٽمار ڪندڙن اڳيان، 1896ع جي شهنشاهہ اشانتي جيان نہ ريڙهيون پائيندو ۽ نہ ئي ڪنڌ جهُڪائيندو.

آزاديءَ جي باک ڦُٽڻ سان آفريڪا پنهنجي ماريل ۽ ڪُتل ٻارڙن جي مانُ ۽ شانُ واري مستقبل لاءِ قبائليت ۽ بينڪيتن جي ورثي تي چڙهت ڪندو.

اولهہ يورپ ۾ اهڙي صورتحال آهي، جو يورپ جو نئون نسل مهانَ سپيتا ۾ سرگرم سامياواد کان پري نڪري ويو آهي. يا ايئن چيو وڃي تہ اُن سبب سامياواد پنهنجي رهجي ويو آهي. شايد بنيادي ويچار پٽاندر آفريڪا يا لاطيني آمريڪا بجاءِ يورپ ۾ صورتحال وڌيڪ ڳنڀير آهي.

www.bhutto.org

اولهه يورپ پهرين پاڻ کي مذهب پٽاندر بچائي، پوءِ آفريڪا کي چاتابردار ايلچيگيريءَ ذريعي بچائي، چوته اولهه يورپ ۾ سرمايداري نظام خطرناڪ حد تائين بيمار آهي. ناٽي جي ڦهلاءَ جي حد وڌي وئي آهي. جڳ مشهور معاشي ماهر هائيڪ ۽ ڪينس اولهندي ملڪن لاءِ مُدي خارج ٿي پيا آهن. اندروني تضاد اوُج تي پهچي چڪا آهن، ۽ نئون نسل جامد صورتحال کان چڙيل آهي. هڪ نُقطي تي نوجوانن پنهنجون اُميدون يورپ جي ساميا واد پارٽين سان جوڙيون آهن. پر يورپ جون ساميا واد پارٽيون گهٽي عرصي کان هئڻ ۽ نه هئڻ جي وچ ۾ لُڏن پيون. انهن پوريءَ طرح نوجوانن ۽ پورهيت طبقي جي جيئرن جاڳندڙ آدرشن جا سپنا ٽوڙي ڇڏيا آهن. زوالجندڙ يا بگڙيل سرمايدار نظام بجاءِ، هڪ جيئرو پر ڏڪندڙ متبادل يا غيرمتوازن يورپي ساميا واد ڪيئن رهندو تنهن بابت به هاڻي سچائيءَ تي بدّل رَويا اُڀرن پيا. يورپي ساميا واد جو هاڻي ڇيد پيو ٿئي، ۽ هاڻي اهو انقلابي طاقت طور غيرموثر بڻجي چڪو آهي. اُن جي زوال اولهه يورپ ۾ سوويت يونين جي سياسي اثر کي ته لوڏيو آهي، پر انقلابي نظريي جي روپ تي ڪنهن به ريت اثرانداز نه ٿيو آهي، جو اُن انقلابي نظريي وڌيڪ ويڙهاڪ روپ ڌاري ورتو آهي. نوجوان نسل ۽ تصورپسند، سرڪار جو ڏاڍ توڙي ظلم ۽ گهُٽ وڌيڪ پائنين ٿا. اُهي بيخبر تصوراتي نسل جي خيالن ۽ انقلابي اُمنگن جي پُورتا لاءِ ڪنهن متبادل لاءِ واجهائين پيا، چوته اُهي 'پلاسٽڪ دؤر' کان بيزار ٿي پيا آهن. يورپي ساميا واد جو پِرم ٽُٽي پيو آهي، چوته اهي سمجهن پيا ته يورپي ساميا واد جو سرمايدارَ نظام سان جُڙتو حرفتي ناهه. حڪمت عمليءَ جي پوئتي موٽ آهي. تنهنڪري اُهي اُن حڪمت عمليءَ جي پٺتي موٽ لاءِ تيار نه آهن، ۽ اهي اوندهه ۾ اڳتي وڌڻ کي ترجيح ڏين ٿا.

فرانس ۾ 1968 ۾ "رُڪاوٽ کي رڪاوٽ سڏيو" جي نعري گهڻي مشهوري ماڻي هئي. يورپ جي نئين نسل ايئن سماجواد توڙي ساميا واد ۽ سرمايدارَ نظامن ٻنهي کي رد ڪيو آهي. تنهنڪري هاڻي روڪڻ لاءِ

www.bhutto.org

ڪجهه به نه بچيو آهي. ٻنهي نظامن جي غير موجودگيءَ ۾ اُهي ڇا ناهيندا؟ ڇا انهن جي ناهڻ جو نظريو هوندو. نئون فلسفو نئين جوڙجڪ ۽ شعوري طور پنهنجي تباهي پاڻ آڻڻ؟ اُها نِسوري چريائپ ٿي لڳي.

پر يورپ جو نئون نسل چريو نه آهي. جيڪڏهن قوم ۽ رياست جي جوڙجڪ ٻن مهان طاقتن جي ضابطي هيٺ رهي، ته پوءِ دنيا جي هڪ نيوٽران ٻم جيان ڦاٽي پوڻ اٽل آهي. ۽ جيڪڏهن اُهو عالمگير ڌماڪو ٻين جي چُرچ تي ٿئي. جنهن جو امڪان آهي، ته پوءِ ڇا اها وڏيڪ غيرتمندي آهي ته ننڍي پيماني تي ۽ بيدرديءَ سان پاڻمرادو پنهنجي تباهي پاڻ آڻجي... ڇوته مثبت عمل اڳتي وڌڻ جو اُتساهه ڏئي ٿو. اُن جي قوت ۽ رفتار رُوپ وٺي ٿي. جيڪا ڇِٽنگ جي چمڪ مهل سمجهه ۾ اچڻ جهڙي يا تيڻ جهڙي نٿي لڳي. دل گواهي ڏئي ٿي، ته سچ ڪي ڪتب آندو وڃي، ڳولي لهجي. ۽ پوءِ دل اهو فيصلو ڪري.

چنگيز خان جڏهن منگوليا جي ننڍڙي ڳوٺ مان گهوڙي سوارن سان گڏ نڪتو ته ڇا هُن کي پتو هو ته، سندس پويون نسل يورپ، روس، چين ۽ هندستان تي سوڀ پائيندو ۽ اهڙو نظام رواج ۾ آڻيندو جيڪو ڪيئي پيڙهين تائين اَٽل رهندو. تاريخ ۾ ماڻهن جا اهڙا انيڪ مثال آهن. جن سماج ناهڻ بجاءِ ڍاهڻ جي مقصد جي ذميواري مڃي آهي. تاريخ ۾ اهڙا مثال به آهن. جو جن ماڻهن سماج کي ظاهري طور ناهيو تن اصل ۾ ڪيس تباهه ۽ برباد ڪيو هو. يورپ جي شهرن هائيڊل برگ ۽ ٽرينٽي ۾ پيرس ۾ الهامي علم واري شعبي جي نوجوان مردن ۽ عورتن، 'آڪسفورڊ ۽ ڪئمبرج وارن نه'، پنهنجيون دليون روشن ڪيون آهن. اهو رڳو وقت ئي ٻڌائيندو ته اهو شعلو دنيا کي نئين روشني ڏيندو يا وري سڀ روشنيءَ جا ڏيئا وسامي ويندا.

اولهه يورپ کان ايشيا ۽ آفريڪا جي حالت وڌيڪ مُنجهيل ۽ ڳنڀير آهي. آفريڪا ۾ ڇڪتاڻ اڃا اوائلي ڏاڪن تي آهي. ايشيا ۾ اها هڪ حالت مان ٽتجي ٻيءَ حالت ۾ اچي چڪي آهي. ۽ يورپ ۾ ته اها اڃا گهڻو ڏُور آهي. اچرج جي ڳالهه اها آهي ته يورپ. آفريڪا بابت اڃا به پريشان

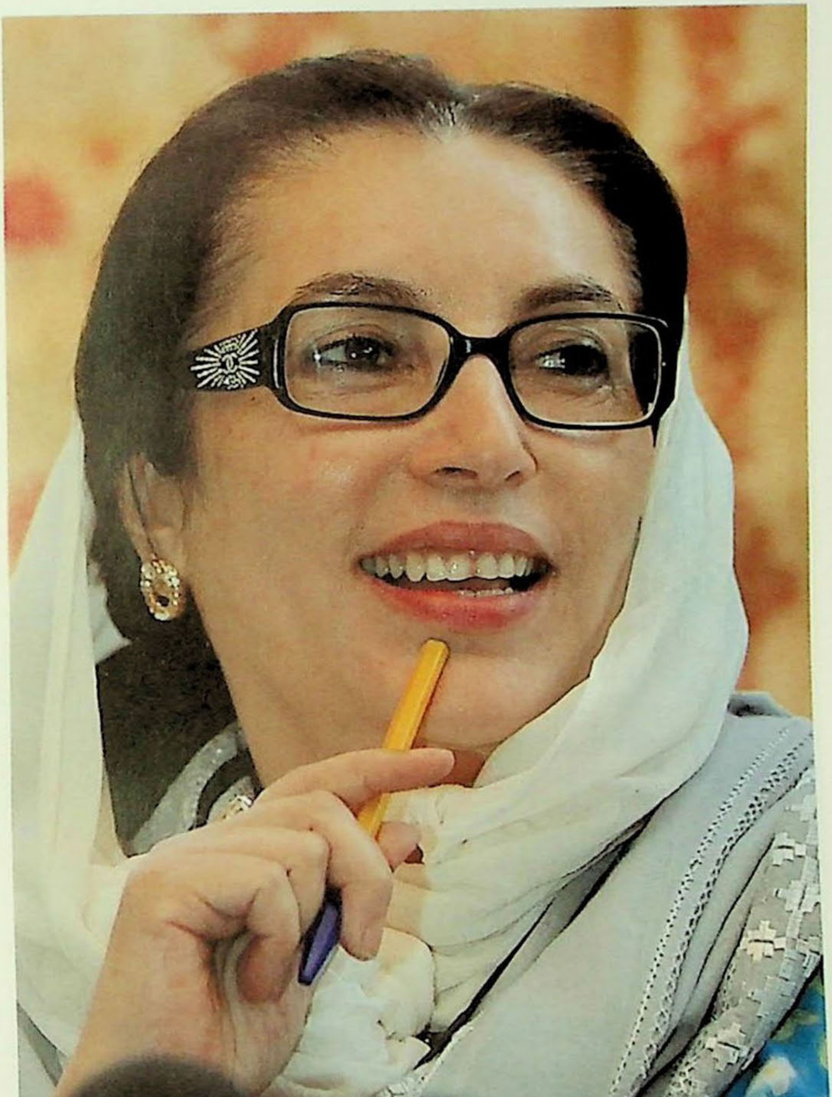

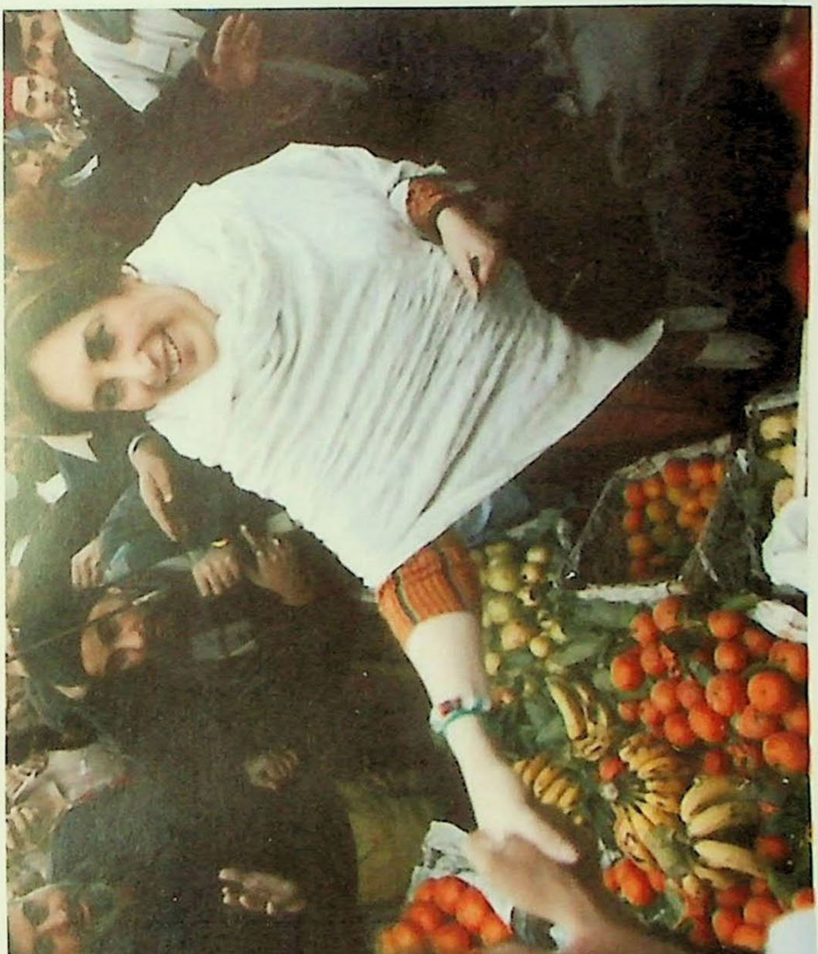

DAWN NEWS
KTN
WAQT
Ptv

آهي انهيءَ جي معنيٰ اها نہ آهي تہ آئون ڪو خودپسند ويچار ٿو ڏيان. پر مطلب رُڳو اهو آهي تہ آئون اجا خبردار نہ آهيان.

ٿيوڊور روزويلٽ ٻيءَ مهاياري جنگ ۾ چيو تہ 'اسان کي ڏجڻ نہ کپي. چوتہ ساميا واد جو پوئ پاڻ ساميا واد کان وڌيڪ موتمار آهي.' اولهہ يورپ ۾ ماڻهن پُراڻ پسند ساميا واد کي ڇڏي ٻي واٽ ورتي آهي. چين ڪانسواءِ سموري ايشيا ۾ اهو قوم پرستيءَ جي داٻ هيٺ ويهجي ويو آهي. آفريڪا ۾ وري نئين ويڙهاڪ بينڪيت اُن جي مالڪي ڪئي آهي. ڪاسترو جي ننڍڙي ڪيوبا توڙي اجا اُن ڪو مڪمل ڏيکاءُ نہ ڏنو آهي. پر پاڻئجي ٿو تہ ساميا واد ايندڙ ڪجهہ ورهين تائين گول ڦرندڙ دروازن جيان ڦرندو ۽ ڦٿبو رهندو يا وري 'ميوزيڪل چيئر' جي راند واريءَ حيثيت ۾ رهندو.

مونکي جيستائين وچ اوڀر لاءِ پرواهہ آهي تہ اُن کي ساميا واد مان ڪو جوکو نہ آهي. جن ملڪن ۾ گهڻ آدمشماري هجي ۽ سندن اختيار ۾ دولت گهڻي هُجي. اتي اهڙو ظاهري طرح ڏسڻ ۾ سچو سرڪار جو نظام ڪارائتو ٿي سگهي ٿو. جڏهن آئون بہ اُن نظام لاءِ 'ظاهري طور ڏسڻ ۾ ڪو سچو نظام' چوان ٿو تہ منهنجو مطلب اهو روايتي نظام آهي. جنهن کي ديش پڳت ۽ روشن خيال اڳواڻ هلائيندا هُجن. ۽ اُن ورثي مان پرايو هجي. تيل رکندڙ ملڪن کي ٿرت جوکو رڳو فوجي جنتا مان آهي. جيڪي سندن پاڙيسري آهن. فوجي جنتا مان منهنجو مطلب بلڪل لوپي ۽ نڳ فوجي جرنيل آهن. ۽ نہ ڪي پارٽيءَ جي ترقيءَ پسند خودمختيار حڪمراني جنهن پٽاندر پاڻ فوج هڪ ضابطي هيٺ انقلاب جي تلوار ماتحت رهي ٿي. اُنهن تيل وارين رياستن جا لالچي جرنيل. پاڙيسري ملڪن جي روئشي ڪوڏين جرنيلن سان ريس ڪن ٿا. اهو وڏو جوکو آهي.

ٻيو جوکو اسرائيل جي ساڙيلو ۽ ڪِنوڻ جهڙي فوجي ڪاهہ مان جوکو آهي. جنهن جو مقصد وچ اوڀر ۾ تيل جي ناٽي کي قبضي ۾ آڻڻ آهي. اُن امڪان کي ڪنهن بہ طرح رد نٿو ڪري سگهجي. جيترو ضدي يا هوڏي اسرائيلي وزيراعظم هوندو اوترو اهو جوکو وڌندو ويندو. گڏوگڏ اهو بہ

www.bhutto.org

ڏيان ۾ رکيو وڃي ته اسرائيل وٽ نيوڪليائي هٿيار آهن. وچ اوڀر ۾ يا سندس پرپاسي فوجي آمريت، قومن ۽ ننڍين قوميتن واريءَ رياست جي نظام کي وڏيڪ تيزيءَ سان ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏينديءَ جيڪي نيٺ سماجوادي طاقتن جي قبضي ۾ اچي وينديون.

اصل ۾ ايراني شهنشاهه بلڪل صحيح هو جڏهن 1978ع ۾ جُون مهيني جي اوائل ۾ هُن چيو هو ته، ايران جي وڳوڙ ۽ ڏقيڙ جو نتيجو اهو نڪرندو جو ڪو بادشاهه اچي تخت تي ويهندو. ايران ۾ ٻه ڪو شهنشاهه طائوسي تخت تي ويهندو جيڪو گهُرج پٽاندر آئين ۾ سُڌارا آڻيندو يا وري طائوسي تخت ايران جي ڪنهن عجائب گهر ۾ رکيو ويندو. ٻچاڙڪي ڇنڊڇاڻ پٽاندر ايران ۾ بادشاهيءَ 'شهنشاهيت' بجاءِ نه مُلان آهن، ۽ نه فوجي جنتا. پر اُن جي جاءِ ايران جي سامياواد توده پارٽي ئي، وٺي سگهي ٿي. آزاد خيال لوڪشاهي ڇا آهي؟ ايران ۾ آزاد خيال لوڪشاهيت جي روايت ئي نه آهي. اُها ڪنهن شهنشاهيت جي هٽ هيٺ هلي سگهي .ٿي، جيڪو پارليامينٽ کي لوڪشاهي حق ڏئي. پر اُها ڪنهن ٺاهوڪي جنتاءِ بجاءِ ٺُرت هيٺ اچي ڦهڪو ڪندي، پهرين پيري ته لالچي جرنيل اُن جُڙتو وڳوڙ جو فائدو وٺندا، پوءِ اُهي پاڻ ۾ وڙهي مرندا. جيڪڏهن ڪو جرنيل انهن ماڻهن وچ ۾ مخالفت ۽ ڇتاپيٽي ڪندو ته اُن وِٿيءَ دوران توده پارٽي قدم رکنديءَ ته جيئن ٻُڏندڙ ٻيڙيءَ جي باقيات کي ايئن بچائي سگهي، جيئن نيپولين فرانس جي باقيات کي بچائڻ لاءِ نروار ٿيو هو. وڏيڪ ٺيڪ مثال لينن جو آهي، جنهن زار جي خاتمي کان پوءِ رُوس کي بچايو ۽ وڏيڪ تازو مثال مائوزي تنگ جو آهي، جنهن جنرل چيانگ ڪائي شيڪ کي ورثي ۾ مليل وچين بادشاهت جي زوال کان پوءِ چين جي باقيات کي بچايو.

لاطيني آمريڪا پڻ گهڻي عرصي کان آمريڪا جي نگهبانيءَ ۾ رهيو آهي. اُن کان اڳ اسپين ۽ پورچوگال جي بيرحم ظالماڻي بيٺڪيت هئي، جنهن لاطيني آمريڪا کي ايتري اجازت ئي نه ڏني، ته اها دانشمنديءَ سان

www.bhutto.org

اُڀري ۽ ترقي ڪري سگهي. لاطيني آمريڪا جي گرم ڌرتيءَ ۾ لوڪشاهيت جو ٻوٽو پوکيو ئي نہ ويو هو: رڳو نيپولين جي ميڪسيڪو ۾ ڪِل جهڙي بادشاهتِ جوڙڻ ڪانسواءِ اُتي سرڪار هٿي ئي ڪونہ اهو وڏو ڪنڊ ئي هو جتي جا ماڻهو جذباتي ۽ تيز ۽ تِکا هئا. جن ۾ ڏيهي بادشاهت يا لوڪشاهيت جون روايتون ئي نہ هيون. لاطيني آمريڪا اهڙن جابر آمرن جو ڪنڊُ بڻجي ويو جن قانون جي اهميت کي گهٽائي ڇڏيو. جن اسپين ۽ پورچوگال جي ٻاهرين بيٺڪيت بدران پنهنجي قسم جو اندروني بيٺڪي راڄ جوڙيو. لوڪشاهي روايتن نہ هڻ سبب کين ظلم جي راڄ جوڙڻ ۾ سهولت ٿي. هنن مان گهڻا يا سڀيئي آمريڪا جا پِٺوءِ ٻانها هئا. منجهانئن ڪو جيڪڏهن مختلف نظرين جو هو تنهن کي ڌِڪي ٻاهر ڪڍيو ويو يا قتل ڪرايو ويو. اهڙين ذلت وارين حالتن 1958ع ۾ ڪاسترو کي جنم ڏنو. ۽ انهيءَ ورثي فيڊل ڪاسترو جي اهميت کي لاطيني آمريڪا ۾ وڌيڪ سگهارو ڪيو. ننڍڙو ڪيوبا. مهان طاقت سرمايدار آمريڪا جي ڳُڪ ۾ ڪنڊو ۽ اولهہ يورپ جي مهان طاقتور قومن لاءِ پوائنٽو سپنو آهي.

لاطيني آمريڪا وڏين تبديلين لاءِ سوچي پيو جيڪي تبديليون جهيڙي ۽ رتوڇاڻ واريون هونديون. اُها جدوجهد ماڻهن ۽ فوجي جنتا وچ ۾ هوندي. اُهو پڌرو آهي تہ. اُن ۾ عوام جي سوڀ ٿيندي. جيڪڏهن ڪا رُڪاوٽ ٿي تہ اُها هلچل کي ويتر رتوڇاڻ بڻائيندي ۽ وڌيڪ تکڙو ڪندي ۽ نيٺ بيشڪ ماڻهن جي مڪمل سوڀ ٿيندي.

آفريڪا جي ڏاهپ پريل نبيري مهل عقلمند سُلجهاءُ لاءِ. لاطيني آمريڪا خاطر پڻ ساڳيءَ روشن حڪمت عمليءَ کي ساڳي طريقي سان واپرائي سگهجي ٿو. اهو وقت آهي تہ پاڻ کي مِٽائيندڙ خوديءَ واريءَ هَٺ کان لنوائي، عقلمند سوچ کان ڪم ورتو وڃي. نہ تہ پوءِ شايد گهڻي دير ٿي وڃي. اُهو سُٺو آهي تہ پاناما ڪئنال وارا معاهدا. پلي سندن ڪهڙي بہ قيمت هجي، وقت تي ٿيڻ ڪپن. ٻيءَ صورت ۾ وڏي مُدي لاءِ طريقيڪار جا نتيجا هاڃيڪار ٿيندا. بيشڪ فيڊل ڪاسترو آمريڪا جي حالتن جي

www.bhutto.org

پيداوار آهي. اهو چوڻ هڪجيترو اهم آهي تہ هن جو لاطيني آمريڪا ۾ اُپرڻ آمريڪا جي پاليسين جو نتيجو آهي. اهو چوڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو تہ هُن جي سِگار واري دُونهين جو گهيرو وڌ ۾ وڌ لاطيني آمريڪا جي چوڌاري آهي. ۽ هاڻي آفريڪا جي چوڌس بہ. آمريڪا جي لاطيني آمريڪا ڏانهن بنيادي ورتاءَ ۾ تبديلي آڻڻ کان جواب ڏيڻ ۽ اُن جي آفريڪا ڏانهن ساڳيءَ وقت اجائي ۽ خيالي ورتاءَ بدران ہنهي ملڪ کي هڪجهڙائيءَ آڌار ۽ ڀائيچاري آڌار ناتا جوڙڻ کپن.

اوير يورپ کجهہ اَجاتل ۽ ڪجهہ چاٽندڙ اُپاءَ ڪٽي پيو. اُتي ساميا واد ڏانهن رُڪائي وڌي پئي. اُن کي هڪ سوچ تي بدّل نظريو سمجهيو وڃي ٿو جنهن کي استالن موڙ ڏيئي ترقي وترائي. ايترپقدر جو البانيا بہ ايترو پاڻ نہ ملهايو آهي. جيترو ڪجهہ ورهيہ اڳ ڪيو هو. مارشل ٽيٽو ٽيهہ ورهيہ اڳ رکي هڪ مُرڪ ڏيکاري. چائوشسڪو اوير ۽ اولهہ وچ ۾ ۽ اوير ۽ اوير وچ ۾ پُليون اَڏڻ ۾ رُڌل آهي. بہ ڏهاڪا اڳ برانٽ جي اڻ ڏٺل ۽ اڻوسرندڙ ناقابل يقين آستوپوليٽڪ نوان منظر کولي ڇڏيا آهن. نوان ناتا جُڙي راسُ پيا ٿين. اُهي سراسري طرح ٿوري وقت لاءِ کين هيلسنڪي معاهدي جي پُٺ هوندي بہ بيپروسا ۽ ڏُڏندڙ آهن.

وڏين قوتن ۽ سندن وچ ۾ ناتا. اثر توڙي اختيار جي دائري ۾ آهن ۽ اُهي ڪيرپائپ وارا ناتا سندن بدلجندڙ رنگن ۽ سخت ڪاوڙ مان پڌرا ٿين ٿا. اُهي ٿين دُنيا جي آملهہ ذريعن مثان ضابطي ۽ حُڪم هلائڻ جي ڳولا ۾ آهن. اسان اُن راند ۾ رُڳو رانديڪن جيان اوستائين گروي ٿي رهنداسين. جيستائين اسان ايئن گروي رهڻ ۾ فخر پائيندا سين. ۽ اُن جو سواد وٺندا رهنداسين. هڪ پيري آمريڪي سيڪريٽري آف اسٽيٽ مون وٽ 70 ڪلفٽن ۾ منهنجي ڊائننگ ٽيبل تي مانيءَ کائيندي هڪدم اُتي ڪَڙو ٿيو. تڏهن مون ڪيس چيو تہ. توهان جا چين سان پرڏيهي ناتا ڪُجيوڙي سوچ تي ٻڌل آهن. ۽ غير منطقي آهن. تازو صدر جمي ڪارٽر جو قومي سلامتيءَ بابت صلاحڪار زيگنيو برزينسڪي چين ويو ۽ هُن

اهو چيو تہ آمريڪا ۽ چين وچ ۾ ڳُٽ ٺهي پيو ۽ هُن کين ريجهائڻ لاءِ چيني اڳواڻن جي شانَ ۾ قصدا پڙهيا. پر رياست جو سيڪريٽري سائرس وانس روسين سان جنگي هٿيار گهٽائڻ واري معاهدي 'سالٽ' تي روس سان هڪ جهڳڙو ڳنڍيير تي بہ اهڙو نتو واڪاڻي. پر آفريڪا ۾ روس جي ڪردار کي موڳائپ ڪوني ٿو.

آئون شايد ايڏو ڄاڻُو نہ هجان. پر مونکي انهن جنگي هٿيارن جو اخلاقي بهاني جي پروڙ پئجي نہ سگهي آهي. آمريڪا جا زمين تان هڪدم ۽ ڦُڙت مارينڊڙ ميزائيل تڏهن جوکي ۾ اچي ويا آهن. جڏهن روس ترقي ڪري اهڙا تُز ميزائيل ناهيا آهن. ۽ اُهي ان قابل بڻجي ويا آهن. جو ميزائيل رفتار وڌڻ کان اڳ ئي روسي ميزائيل کين اڳ ۾ ئي تباهہ ڪري ڇڏيندا. تنهنڪري آمريڪا اُن عمل ۾ رُڌل آهي تہ انهن ميزائيل جي طاقت کي بدلايو وڃي. يا کين وڌيڪ طاقتور ڪيو وڃي. 'SALT' معاهدي تي تنقيد ڪندڙ سوچين ٿا تہ، ڪروز ميزائيل، هٿ سان ڇُرپر ۾ آڻيندڙ ايم ايڪس ميزائيل ۽ ٽرائيڊنٽ نمبر 11، سب ميرين ميزائيل ۽ بي 52 جهازن جي پوئواري ڪندڙ بمبار جهاز ناهڻ، اُن معاهدي پٽاندر ٽن ورهين ۾ اهو سڀ ڪجهہ منع آهي، بلڪ بي 7 بمبار تہ بلڪل ناس ڪجي. اُن جي معنيٰ اها ٿي تہ اُن معاهدي کي ٻيهر ٽن ورهين تائين اخلاقي طور وڌايو وڃي. پر اها ڳالهہ روس جي ڇُوٽ تي وڌيڪ ٻڌل آهي.

جنگي حڪمت عمليءَ وارن هٿيارن جو کهڙو بہ مقصد هجي، پر اهو مسئلو نبيرڻ جوڳو آهي، تہ سوويت يونين وڌيڪ ڇُوٽ ڏيندو يا وري آمريڪا ٻئي معاهدي ۾ وڌيڪ ڇُوٽ ڏيندو. ۽ هو آفريڪا تي پنهنجون مڙهيل پاليسين تان هٿُ ڪڻندو. ساڳيءَ وقت روس ۽ چين بہ هڪ ٻئي سان ڳالهين ۾ رُڌل آهن. جيڪي ڪڏهن تيز آهن. تہ وري ڪڏهن ڍريون. جاپان ۽ اولهہ جرمني اُن پريائيندڙ حالت ۾ بيزار ٿي پيا آهن. ٻئي هڪٻئي سان سُهمت نہ آهن. جو هڪٻئي جي ڇڙ ۽ ڪاوڙ ماپي سگهن. اِها ڳالهہ امڪان کان ٻاهر بلڪل نہ آهي، تہ اولهہ جرمني ڪنهن بہ حالت ۾ سوويت يونين سان يورپي مسئلن تي ڪشادو ۽ مضبوط ناهہ ڪري اها

www.bhutto.org

ساڳي ڳالهه ايشيا جي صورتحال بابت چين ۽ جاپان بابت بہ چئي سگهجي ٿي. سوويت يونين جي اثر هيٺ غيرجانبداريءَ واري پرڏيهي پاليسي (Finlandization) مُنجهيل ۽ ڇِتڪي ڳالهه آهي، جنهن کي اڄڪلهه طاقتور سياسي لاڙا ڇاڻائڻ لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو.

آئون وري اها ڳالهه ورجايان ٿو تہ صورتحال ساڳيءَ وَهڪ ۾ نہ آهي. هڪڙي پاسي ڇڪتاڻ وارين حالتن جو خاتمو آهي، تہ ٻئي پاسي گهٽا نوان تضاد اُڀرن پيا. جيڪي علائقي ۽ سموري دنيا ۾ آهن. اُهي ساڳيءَ طرح ڳوڙهي سياسي، فوجي ۽ معاشي اهميت بہ رکن ٿا. ڪجهہ حالتن جو ڇيد ڪندڙ ايئن چون ٿا تہ نئين سرد جنگ شروع ٿي چڪي آهي. ٻيا اڳتي وڌيڪ چون ٿا تہ ٽين مهاڀاري جنگ شروع ٿي چڪي آهي. وڌيڪ رَب ٿو ڄاڻي، پر جيڪو بہ دنيا ۾ ٿئي پيو سو چڱو نہ پيو ٿئي.

تاريخ ۾ ڪالهوڪا نعرا رڳو ماضيءَ جا گيت بڻجي ويندا: توڙي اُهي ٻَڌل يا ڳايل آهن جيئن 'جادوءَ ڀريل شام' يا 'رات ۾ هڪ ڏاريو' جهڙا گيت. جيڪي اڄا بہ جذبن کي ڀڙڪائين ٿا. اُهي گيت مون 1950ع ۾ برڪلي ۾ ۽ 1960ع ڏاري جنيوا ۾ ٻڌا هئا. جيڪي منهنجي رت کي جوشُ ڏياريندا هئا. هاڻي اُهي منهنجي رَت ۾ اُها گرمي نٿا پيدا ڪن.

بنڊيوگ ڪانفرنس ۾ غيرجانبدار ۽ آزاد دنيا جهڙا اصطلاح اڄا بہ جذبن کي جاڳائين ٿا. پر اُن تجلي جي گرمي ختم ٿي چڪي آهي، ڇوتہ واقعن ۽ نتيجن طور حالتون اڄي مٿان پهتيون آهن. نئين بينڪيتي راڄ جي لِڪل هٿ مٿان پنهنجي مدد جي ڏيکاءَ جو ڪوبہ فائدو نہ آهي. جيڪڏهن جديد بينڪيت جو اُگهاڙو هٿ دنيا جي ڪيئي مختلف ڀاڱن ۾ پڌرو ڏسڻ ۾ اچي پيو تہ اُن جو اهو مطلب نہ آهي تہ غيرجانبدار هلچل ختم ٿي چڪي آهي. سرمايدارَ نظام يا هڪ سوچ تي ٻڌل سامياواد جا نظريا جيترو پاڻ ٿڪجي چڪا آهن، سي ان کان وڌيڪ نہ ٿڪيا آهن، ۽ نہ ئي وڌيڪ ٿڪبا: جيستائين سرد جنگ سچ پچ ختم ٿئي، ۽ ديوار برلن کي ڪيرايو وڃي.

www.bhutto.org

برطانيا وٽ ڏُکين گهڙين ۾ نهراءِ آڻڻ لاءِ وري شيطاني طريقا اهن، جن تي اُهي وڏيڪ ردعمل بہ نٿا ڪن. سر فرانسز ڊريڪ جو اسپيني جنگي جهاز جي آرماڙ بابت ردعمل ئي بنيادي جوهر آهي. اُهي برطانيا جا پنهنجا سياسي ۽ فوجي آثار ۽ اندروني توڙي پرڏيهي خلفشار آهن، تن مٿان سندن پاليسيون لڳاتار ڇانيل رهن ٿيون. اُها سُٺي سياست آهي تہ گهٽو ردعمل ڏيکارڻ ۽ وڏيڪ ماڻهو مارائڻ بجاءِ روڪ يا پاسيرو رهجي. اينڊريو ينگ جوڪائتو هو پر پرڏيهي اوُکن مامرن جي نبيري جو ڪيس تجربو هو تہ ڪيئن ڪين آڪيا ڏيئي موڪلائجي. برطانيا ۾ اُهي لَڇڻ آهن، جو اهي ڍِل مان ڪڏهن ڪڏهن منزل ڏانهن وڌڻ (Devolution) جهڙا نوان اصطلاح جوڙي جيئن پراڻو اصطلاح وفاق (Federation) هڪ گڏيل رياست جو اهڙو انتظام جيڪو مضبوطي وٺي. ڪنهن کي پتو هو تہ هڪ ڏهاڪي ۾ برطانيا وفاقي روپ ڏاريندو جنهن جي نمائندن (House of Lords) جي جاءِ وفاقي سينيٽ (Federal Senate) وٺندي.

عوامي لوڪشاهي، اولهہ جرمنيءَ جي وفاقي حڪومت، محنت ۽ عام ماڻهوءَ جي سِکيا جو معجزو هو جنهن جرمن قوم جي ٻيءَ شڪست کان پوءِ مايوسيءَ تي ضابطو آندو هو. جرمن پورهيتن پڪو پهہ ڪيو هو تہ اُهي بيعزتي ۽ شڪست کي سوڀَ ۽ مانُ مريادا ۾ بدلائيندا. اهو فرينچ - جرمن ويڙهہ جي پلاند کان پوءِ پنهنجو مقامي ڀيهر ماڻڻ هو. جرمن ماڻهن جيڪو مقام ماڻيو سو ساراهڻ جهڙو هو. هاڻي اُهي ٿورڙو آرام پيا ڪن. جرمن جو نئون نسل ساڳيءَ، ضابطي يا قائدي واري ڏُکي ڪم ۾ اکين سان اکيون ملائي پيو. نئين نسل جو طبقو سندن وڏڙن طرفان برطانيا جي ورثاءَ لاءِ ڏيکاريل ڌِڪار بجاءِ حق پيو وٺي. فرينچ اڳ ۾ اُن ڳالهہ تي پروسو ڪندا هئا، تہ اهڙين ڳالهين کي ايترو ڳنڀيرتا سان نہ وٺڻ کپي. اهڙن لڇڻن جي اوُسر ۽ واڌارو اولهہ يورپ جي تياڳيل سرشتي جون گهُرجون ڪيئن پُوريون ڪندو خاص ڪري جڏهن بينڪيتون ختم پيون ٿين. ڇا اهڙين حالتن بگڙجڻ سبب يورپ ۽ آمريڪا ويڙهاڪ قسم جي بينڪيت جوڙيندا؟ جيئن تازو زائر مٿان فوجي آپريشن مهل ڪرنل قذافي چاڻايو.

www.bhutto.org

اهو ممڪن آهي تہ اُها نراسائيءَ جي انتهائي ڪوشش هجي، تہ ٽين دنيا جي وسيلن تي ڪيئن قبضو ڪجي. شايد ٽين دنيا ۾ پِٺُو يا ڪٺ پُتليءَ سرڪار ذريعي يا فوجي هٿچُراند ڪندي ڪيو وڃي. مونکي ڀروسو آهي تہ نيٺ جديد بنيادن تي نون اصولن پٽاندر سفارتڪاري يا ايلچيگيري ضرر ڪو روپ وٺندي. 1973ع ۾ رمضان واريءَ جنگ ڪان پوءِ اها ڳالهہ پڌري ٿي آهي، جنهن پٽاندر تيل جي قيمتون اوچتو وڌي ويون آهن. اُن اُپار پٽاندر دنياوي معيشت گهوٽالي ۾ ۽ غيرمتوازن رهي آهي. اُتر ۽ ڏکڻ جي ورهاڱي وڌيڪ ويڇا وڌايا آهن، ۽ اُن جو ڪوبہ سُلجهاءُ ڏسڻ ۾ نٿو اچي.

گڏيل قومن جي امن واريءَ عالمي ڪانفرنس يا گڏيل قومن جي خاص گڏجاڻيءَ ڪان پوءِ ٻون شهر ۾، ايندڙ مهيني مُک سٽن صنعتي طاقتن جي ڪانفرنس رٿيل آهي. برطانوي وزيراعظم ڪيلاهان ڄاڻايو آهي تہ "اهڙين ڪوششن سان اُتر ۽ ڏکڻ وچ ۾ ٺاهہ ڪيو ويندو." پر پُراڻن تجربا سامهون رکندي مونکي شڪ ٿو ٿئي تہ 1978ع جي جولاءِ مهيني واري ٻون ڪانفرنس مان ڪي اهڙا پڪا ۽ قيمتي نتيجا بہ نڪرندا. ڪنهن ٺاهہ تي پهچڻ لاءِ وڏين صنعتي طاقتن طرفان اهو سمجهندي تہ سندن معيشت ايڏي جوکي ۾ آهي، پوءِ بہ منجهن صاف نيت جي کوٽ آهي. تہ اُهي پنهنجي گهر ۾ ويهي خيرات يا سخاوت ڪيئن شروع ڪندا. اصل ۾ اُها ئي ڳالهہ آهي، جنهن کي هُو سمجهي نٿا سگهن. ٽين دُنيا خيرات نٿي گهُري، پر اهو پنهنجو جائز حق ۽ حصو گهُري ٿي.

ٻيءَ مهاڀاري ڀَڏ جي پُڄاڻيءَ مهل سرد جنگ جي ڇتاپيٽي شروع ٿي، جنهن وري هڪ ٻئي وٺ هٿيارن سبب ڇڪتاڻ وارين حالتن جي خاتمي کي جاءِ ڏني. اسان هن گهڙيءَ تي ڏسون پيا تہ ڇڪتاڻ وارين حالتن سبب نراسائي وڌي پئي. مئي مهيني جي پڇاڙيءَ ۾ آمريڪي صدر جمي ڪارٽر جي تقرير ۽ تازو ائناپولس ۾ هُن جي تقرير مان اهو اشارو مليو تہ عالمي طاقتن جي راند (عالمي طاقت لاءِ جاکوڙ) جُڙتو ۽ غيرحقيقي ڇتاپيٽيءَ ڏانهن منتقل پئي ٿئي. اِهو اسان جي سوچ تي آڌاريل آهي، تہ اسان اُن کي ڪيتري اهميت ڏيون ٿا.

www.bhutto.org

مون پنهنجي ڪتاب 'آزاديءَ جي ڏندڪٿا' ۾ اُن جي واڌاري تي ويچاريو آهي. شايد آئون هينئر موجود فرضي ڳالهين ڪي پڌرو ڪريان ۽ مُک شين ڪي جوڙيان يا پلٽائي ڇڏيان. ٻه طرفي گڏيل مفادن واريءَ سوچ جي جوڙجڪ، جنهن جو مون ٽين دنيا لاءِ اورچائيءَ سان پرچار ڪيو آهي، ۽ پاڪستان لاءِ خاص طور ڪئي آهي، تنهن ڪي شايد ٻيهر ڇڪاسٽو پوي. ڇڪتاڻ وارين حالتن جي خاتمي دوران غيرجانبدار ملڪن جي تنظيم جي گهٽجندڙ قدر ڪي جُڙتو ڇتاپيڻيءَ يا غير حقيقي ڇڪتاڻ وارين حالتن جي خاتمي ذريعي موٽائي سگهجي ٿو. ٻئي طرف لاڳاپن ڪي وري نئين ڪري سگهجي ٿو.

جڏهن پاڪستاني سرڪار جون واڳون منهنجي هٿ ۾ هيون، تڏهن 1976ع جي وچ ڌاري منهنجو ابتدائي ڌيان انهن مُک طاقتن ڏانهن ويو هو جيڪي دنيا جي متبدل تي پاڻ ۾ وڙهيون پئي. مون 1976ع ۽ 1977ع ۾ انهن ڳالهين ڏانهن سندن ڌيان ڇڪايو هو ۽ پاڪستاني عوام ڪي ٻڌايو هو ته تي مُک جبري ۽ سخت قوتون آهن، جيڪي سرگرم عمل آهن. ڪڏهن اُهي طاقتون هڪٻئيءَ سان برابريءَ ۾ آهن، ته وري ڪڏهن هڪٻئي سامهون ڇتاپيڻيءَ ۾ آهن. اُهي قوتون آهن: مذهب، سامياواد ۽ قومپرستي. اُهي ٽيئي آدرش ماڻهن ۽ قومن جي ذهنن تي اثر پيا وجهن.

مون پاڪستانين ڪي ٻڌايو ته چمڪندڙ هٿيارن وچ ۾ اڪيلي نمازي ٽيڻ بجاءِ اُهو هن علائقي ۽ دُنيا جي توازن جي حق ۾ آهي ته سندن هڪ هنڌ گڏجندڙ نُقطن مان فائدو وٺجي، ڪين سرچاءِ ۾ رهڻ ڏجي، ۽ منجهن وڌندڙ تضادن وارن نُقطن کان پرهيز ڪجي ۽ ٽڪراءَ کان بچجي. وڏيڪ مون اهو پڌرو ڪيو ته، سڀ ڪان وڌو فن مٿس عمل جو آهي، ته پنهنجي نظريي تي قائم رهي، ڪنهن ناهه يا تابعداري بغير ايئن ڪجي. اُن جو اڪيلو مطلب آهي: پاڻ به جيئو ۽ ٻين ڪي به جيئڻ ڏيو. منهنجو مقصد آهي ته جيڪا سچائي آهي، ۽ جيڪو ڏسڻ ۾ به اچي ٿو تنهن تي ڌيان ڏجي. توهان امن جي ڳولا ۾ سِڌو رستو وٺي يروشلم ڏانهن نٿا وڃي سگهو. چوته اهو سگورو ۽ پاڪ شهر آهي، ۽ نه آفريڪا جو مسئلو ايئن سُلجهائي

www.bhutto.org

سگهو ٿا. جو اُن جي دل ۾ وچ شهر ۾ سي 141 جهازن ذريعي ڇاپابردار فوجون لاهيون.

مائوزي تنگ نئين انسان جي جوڙجڪ جو فيصلو ڪري چُڪو آهي. انقلابي جهنڊي کي سدائين اوچو ڦڙڪائيندڙ نئون چيني انقلاب وڌيڪ 'تيڪ ڏيندو.' ۽ پيرا لاٽل ڊينگ زائو پنگ پڻ نئون ماڻهوءَ وجود ۾ آڻڻ ۾ رُڌل آهي. هو اڳتي وڌندي اهو پهه ڪيو آهي ته هلندڙ صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين اُهو پربت جيڏو ڪم پُورو ڪندو.

ڪنڌُ مٿان جوکي ۽ سزا جي پڇاڙيءَ يعني قيامت جي ڏَپُ جي غلبي هيٺ رهندڙ اُن قيامت جا قاصد آهن. جيڪي ڊجي حالتن کي جيئن جو تيئن رکڻ چاهين ٿا. جڻ اُهي بدلجڻ جوڳيون نه هجن. اهي اهڙيون حالتون برباد ڪرڻ ۾ ٽڪڙ کن ٿا. جيڪي ايئن وڌن پيون. جو سندن ڪاٽو به نٿو لڳائي سگهجي. جڏهن سامياواد جي پُنيرائي گهٽجي پئي. ته پوءِ هاڻي توهان ڪنهن جي پُنيءَ تي ڪِرندا؟ آئون ماڻهن مٿان ڪِرندس ۽ سندن سياويڪ ردعملن مٿان ڪِرندس. اڳواڻ کي ماڻهن جون خواهشون، اُمنگون ۽ چاهنائون بلڪل ڄاڻڻ کپي، ۽ انهن آرزوئن پٽاندڙ ماڻهن کي همت ۽ آسائتو دڳ ڏسجي يعني 'واٽ ڏيکارجي.' اُن سماج ۾ دوکو گهٽو 'موتمار ۽ هاڃيڪار ٿي سگهي ٿو.'

مون پنهنجا جهيڙا نبيرڻ واري طريقيڪار جي گهُرج تي هڪ ڪان وڌيڪ پيرا لکيو آهي. اهو غير مقرر طريقو ٿي نٿو سگهي. اهو نازڪ ۽ متحرڪ صورتحال ۾ مُستقل نبيرو ٿي نٿو سگهي. اُهو عارضي نبيرو يا سرچاءُ نه پر عارضي گهُرج آهي. اسان کي گهٽي گهُرج اُن ڳالهه جي آهي ته پنهنجا ويچار سهيڙيون ۽ ذهن اُجرا ڪيون. اسان کي سياسي طور نظرياتي سرحدن کي ڇيهو رسائڻ، آڻ مڃڻ ۽ فرض ڪرڻ بنا جنگ ختم ڪرڻي آهي. اسان جنگبندي چاهيون ٿا. ته جيئن مُثل سوچن ۽ ويچارن کي دفنايون ۽ ٽڪاوٽ تي ضابطو آڻيون. جهيڙا نبيرڻ جي طريقيڪار واريءَ گهُرج مانائتي طريقي پٽاندر ۽ مٿانهون هئڻ کپي، نه ته بئي پاسي سپ پيڙ ۾ پسم ٿي ويندا. يا وري مونکي ايئن چوڻ گهُرجي ته ڪوبه پاسو

www.bhutto.org

ڪٽي نہ سگهندو. جنگبنديءَ مهل هاٿوڪين قوت جي سڙچاءُ سان منجهن نئين سهيڙ ۽ برابري جنم وٺندي. طريقيڪار پلي کهڙو بہ هجي، تنهن کي جنگ جي ميدان ڏانهن ڦيرائي نٿو سگهجي. اهو جنگ جو پراڻو طريقو هجي يا نئون سرد جنگ جو طريقو نئين عالمي ترتيب کي ٽين دنيا جي چوٽيءَ جي ڪانفرنس جي گهُرجن پٽاندر نڪري نروار ٿيڻو آهي. اُتر ۽ ڏکڻ جي مخالفت کي اهڙي ايمانداريءَ سان ڳولهڻو آهي، جيڪا ٺهمت کان آجي هجي. هٿيارن ۾ گهٽتائي پنهنجو پاڻ نہ ايندي، ۽ نہ وري گڏيل قومن واري اداري ۾ هٿيارن گهٽائڻ بابت اپوڳائي ۽ ڊرائي وارن خاص گڏجاڻين ذريعي ايندي. آئون جيتوڻيڪ انهن ماڻهن ۾ سڀ کان پهريون هئس، جنهن ارڙهن ورهيہ اڳ اهڙين گڏجاڻين بابت مشورو ڏنو هو پر اُن کان پوءِ مون اهو بہ ٻڌايو هو تہ هٿيارن ۾ گهٽتائي بابت ڳڻپير اُپاءُ وٺي نہ سگهبا. جيستائين چين ۽ فرانس کي اُن ۾ شامل نہ ڪيو ويندو. مون ارڙهن ورهيہ اڳ اهو بہ چيو هو تہ ڪانفرنس گهڻي دير سان ڪوٺائي وئي آهي، ۽ هڪ ڀيرو وري واقعا تيزيءَ سان اڳتي وڌڻ لڳا آهن.

دنيا جي اڳواڻن اورينٽ چيمبرس ۾ هٿيار گهٽائڻ واريءَ ٽيل ڪانفرنس ۾ تقريرون ڪيون. انيڪ هٿيارن جي چٽاپيٽي چريائپ جي حد تائين پئي پهچي، جنهن جو ڪاٿو ڊيچاريندڙ ۽ نرالو آهي. اچو تہ آئون وهان کي انهن انيڪ هٿيارن جون مُک وصفون پڌريون ڪري ٻڌايان:

- دنيا جون قومون 1970ع ۾ هڪ سال ۾ 200 بلين ڊالر فوجي هٿيارن تي خرچ ڪنديون هيون، پر هاڻي اُن جو ڪُل 400 بلين ڊالرن کان وڌيڪ تي ويو آهي.
- دنيا ۾ مُستقل فوجن جو تعداد 1978ع ۾ وڌي، وڃي ٻہ ڪروڙ ٽيهن لکن تائين پهتو آهي، جيڪو 1970ع کان ويهہ لک وڌيڪ ۽ 1960ع کان ستر لک وڌيڪ آهي.
- وڏيون صنعتي قومون هاڻي 8 بلين ڊالرن جا فوجي هٿيار ننڍين غريب قومن کي وڪڻن پيون: 1970ع کان اٽڪل ٽيڻا وڌيڪ ۽ 1960ع کان چار ڀيرا وڌيڪ.

www.bhutto.org

4. 1970ع جي اوائل کان آمريڪا ۽ سوويت يونين پنهنجن نيوڪليائي هٿيارن جا ذخيرا 8000 کان 14000 تائين وڌائي ڇڏيا آهن. ٻين ايٽمي طاقتن جهڙوڪ برطانيا، فرانس، چين ۽ هندستان ۽ شايد اسرائيل وٽ ٻه 500 مڪمل ٺهيل واپرائڻ جوڳا هٿيار آهن. چڪتاڻ ۽ اختياري جنگين جي لاڳاپي سان ڏٺو وڃي ته اُها ڪنهن به نه کٽي آهي، ۽ نه ئي ڪنهن هارائي آهي. اسين جيڪڏهن ايئن گهِلبا رهياسين، ته ڪوبه سوپارو نه ٿيندو سڀ هارائيندا. بيشڪ اهو به هڪڙو سُلجهاءُ آهي. پر سوال اهو آهي ته، ڇا دنيا جي اڳواڻن، ماٺهن ني ڪانفرنسن، ڳُڙتو سمجهوتن ۽ سُلجهاءُ لاءِ تيار ڪيو آهي. ڪائير ڳوناٽن ماٺهن کي اڳتي ڪرڻ لاءِ هي وقت نه آهي. هُنديَ لکندڙن جو وقت هاڻي گذري چڪو آهي. رنگ نه سُڃاڻندڙ انڌن اڳيان ڳاڙها جهنڊا ڦڙڪائڻ اجايو آهي. صدين کان غربت ۾ پيڙهجندڙن کي هاڻي وڌيڪ ڊيڄاري نٿو سگهجي. اندروني فيصلا ۽ ٺاهه. مثال طور رهوڊيشيا (زمبابوي) ۾ ڳُڙتو ٺاهه اُتان جي ويڙهاڪن جي جائز اُمنگن جي توهين آهي.

زائر ۾ ٻيو ڀيرو فوجي مداخلت موبوتو جي ٽولي کي سمنڊ ۾ لوڙهڻ ۽ پاڙيسرين جو ناراضپو ڪٽڻ، گهٽ عقل جي بنيادن تي پُورو آهي. پر مداخلت جو اصل سبب بنهه ڪمزور آهي. فرانسيسي رومن چرچ سان جُڙيل جزوي آزادي گهُرندڙ فرانسيسي منطق موجب: قائل ڪندڙ نه هئڻ ثابت ٿيو آهي. اهو هر ڀيري ٻڌايو ويو آهي ته موبوتو جو ڪوبه متبادل، موبوتو کان بهرحال بهتر آهي. اُن ڏارئي قانون جي اهميت گهٽائيندڙ آمر حڪمران کي ٻاهرين فوجي مداخلت ذريعي عوام جي سزا ۽ جزا کان ٻه ڀيرا بچايو ويو آهي. هن ۾ اڃا اها همت آهي، ته هو کُليو ڇٽي سگهي ته هو اولهندي ملڪن جي ڪنهن به اهڙي مداخلت کي قبوليندو جيڪا زائر جي بگاڙ کي ڏوئي، يا انساني حقن ۾ سُڌاري آڻڻ جي شرط تي مدد وٺندو. ته اُن جو جواب آهي: نه. قطعي نه. جنرل موبوتو چيو ته. آئون قيدين جي ڏس ۾ مداخلت نٿو ڪريان، ته پوءِ توهان اهو ڇو ٿا مڃو ته اُهي منهنجي اندروني مامرن ۾ هٿچُراند ڪن. اُهي واهيات ٻچاپڙائپ وارا اصل آهن.

www.bhutto.org

جيڪي فوجن ۽ جنتا وچ ۾ آهن. جنهن ۾ تبديلي نٿي ڪري سگهجي، ۽ ماڻهن کان ڏار ڪري نٿو سگهجي. ڪولونيزيءَ جي فِضا مان اڄا گورن ۽ ڪارن ماڻهن جي عام قتل جي ڏَپ ورلي گهٽي هوندي، جو باهريون فوجون مويوتو جي طرفداريءَ ۾ سهابا جي ٿامي واري صوبي ۾ اڄا تائين انقلابين کي مارين پيون. جڏهن مويوتو پرڏيهي مداخلت کي نِندڻ ٺيڪ سمجهي ٿو ته پوءِ، خرابيون ختم ٿيڻ کپن، ۽ انساني حقن جي پٺڀرائي ڪرڻ گهُرجي، ڇوته هرهڪ اُن کي ٺيڪ سمجهي ٿو ته هن سان ڪهڙا ماڻهو ساڻ آهن. اها ڇوٽي اجائي نه آهي ته: مونکي ٻڌايو ته توهان جا دوست ڪهڙا آهن. پوءِ آئون توهان کي ٻڌائيندس ته تون اصل ڪير آهين. فرض ڪريو ته مسئلا نبيرڻ جو طريقيڪار شرطن تي آڻ ميڇڻ جهڙو نه هجي، ته دنيا جي جوڙجڪ کي پيهر کهڙو روپ ڏجي، جنهن جي پيڙهه انصاف جي اصولن تي هُجي. اهو حقيقت ۾ پڇاڙڪو ۽ بلڪل آخري وجهه آهي، جيڪو اسان جي آڳرين وچ مان اڄا کِسڪيو نه آهي.

آئون هاڻي ننڍي کنڊ ۽ ايشيا ڏانهن ٿو اچان. اُن جي ڪشادي ڍانچي جي گُنجائش يا مقصد ۽ اسان جو سڀ کان وڏو مسئلو آباديءَ جي گهٽي واڌ يا غربت نه آهي، نه ئي ٽيڪنالاجيءَ جي کوٽ ئي ڪو مسئلو آهي. انهن مُنجهيل مسئلن جو جواب ڳولهي سگهجي ٿو. جيڪڏهن اسان پنهجن ماڻهن کي هڪ هنڌ ڪٺو ڪريون ۽ کين صحيح گسُ ڏيون، ته اسان جا ماڻهو ضرور اڳتي وڌڻ لاءِ گڏ ٿيندا. جيڪڏهن اسان کين ڀرپور شراڪت ڏيون، کين پوري شرڪت جو وجهه ملي، ماڻهن جي ڇڙواڳ قوتن تي سنج وڌا وجن، ۽ کين دولت مان جهجهو ڀاڱو ڏنو وڃي، ۽ مُستقبل ۾ مشروط سهارو ملڻ جو آسرو ٿئي، ته سڀ ٺيڪ ٿي ويندو. پر اُهو ضروري آهي ته پُورو واجبي طريقيڪار هجي ۽ لائق نظريا هُجن.

قوم جي مجموعي پيداوار پٽاندر في ماڻهو آمدنيءَ جو ڪاٿو ۽ رفتار عالمي مالياتي فنڊ ۽ اوڊر تي بيٺل آهي. مسئلو ساڳيو آهي، جيڪو اسان وٽ ننڍي پيماني تي، ۽ وري دنيا ۾ وڏي پئماني تي آهي. تاريخي ۽

www.bhutto.org

جاگرافيائي تبديليون ٿي ڪين نبيري سگهن ٿيون. اسان جي حقيقي مسئلن جي سُلجهاءَ ۽ نبيري ڪي جيڪا سڀ کان جوکائتي ڌمڪي آهي. سا فوجي جنتا کان اچي ٿي. جيڪا ڪوڙن هٿنڌڙ مارشل لا تي پروسو رکي ٿي. ڇا فوجي جنتا ۽ عالمي سياسي جنتا وچ ۾ به پُوروچوٽ سِڌيون ليڪون ڪڍي سگهجن ٿيون؟ فرق اهو آهي ته عالمي سياسي جنتا اٿپڙهيل ۽ اڻ سِکيل فوجي جنتا کان وڌيڪ هوشيار ۽ سچيت ۽ ڦُرت آهي. لالچ ۾ ايئن ڇوڙ ته اُهي ٻئي هڪ جهڙيون آهن. تنهن ڪي روڪي نٿو سگهجي. منجهس سنئون سڌو وڏاءَ ٿيندو جو اهڙي عقل جو پاسو وٺجي. بيشڪ منجهس مٿاڇريون ۽ فطرت جي اصولن تي نه هلندڙ ۽ اڻ ٺهڪجندڙ هڪجهڙايون آهن. جو ٻئي استحصالي آهن. ۽ ٻئي سرڪار لاءِ ڇونڪرڙي ٺاهين ٿيون. پر بنيادي ويچار سان ڳالهائيندي هڪجهڙائپ (عقلي طور) يا مناسب طريقي موجب دُرست نه آهي.

ايشيا جي صورتحال ۾ گهڻي قدر گڏوچڙ قسم جي قومپرستي آهي. اُن قومپرستيءَ جو سڀ کان نازڪ رُخ اُن جي ڍانچي ۾ وڌيڪ ننڍي پيماني تي فرقيوار قومپرستي آهي. اُن مسئلي وري ٻيهر وڌيڪ شِدت سان ڪر کنيو آهي. نه رڳو ايشيا ۾ پر يورپ ۽ ڪئناڊا ۾ به. ۽ اها آفريڪا ۾ به پڌرو آهي. اهو مسئلو اولهه يورپ ۾ برطانيا ۽ اسپين ۾ پاڻمرادو پڌرو ٿيو آهي. اُهي رڳو به مثال آهن. اوڀر يورپ ۾ سڀ کان چِٽو مثال يوگوسلاويا جو آهي. ڪئناڊا ۾ وري ڪيوبيڪ ۾ اهو ڇُڙواڳ اوُسر تي آهي.

هڪڙي پاسي دنيا اڄ- وچ ۽ سُڏسماءَ جي ذريعن سبب سُسي ننڍڙي پئي ٿئي. اجتماعيت جو روح وڌيڪ سگهارو ٿي اُڀري پيو. اتفاق ۽ علائقائي سهڪار ۽ خواهشون تيز پيون ٿين. جيڪي اسان يورپي ڪامن مارڪيٽ جي روپ ۾ ڏسي سگهون ٿا. يورپ جي پارليامينٽ ٺاهڻ جي سڏ ۾ يورپي يونين ۽ 'آسيان' اسلامڪ سيڪريٽريٽ ٺهڻ ۽ ٻئي پاسي لساني ڌار ڌار قومن ۽ ٻولين جي خوديءَ پڪو ارادو ڪيو آهي ته بيشڪ اُهي پنهنجي سُڃاڻپ اجتماعيت جي مزاج ۾ برقرار رکنديون. ڪنهن وقت اُهو سمجهيو ويو ته وفاقي مخالفت وارين دعوائن جو ٺهراءَ ڪندي هڪ وفاق.

www.bhutto.org

اجا تائين فرقيوار قومپرستيءَ جو مُک جواب آهي. پر ڪجهه جاين تي اهو 'غير مؤثر' نامڪمل ثابت ٿيو آهي. شايد هتي پڻ مسئلي جو نبيرو لاچار اڳتي نڪري ويو آهي. ڪجهه هنڌن تي نبيرو وقت کان اڳ ۾ ٿيو آهي، ته وري ڪجهه هنڌن تي دير سان آيو آهي. اُهو نبيرو غلط طريقي سان لاڳو ٿيو آهي، يا وري غير ايماندارَ طريقي سان. جنهن سبب وفاق ۾ ڀروسو لُڏي ويو آهي. جڏهن ته اُن کان وڌيڪ اهڙي ڪا به شيءِ نه آهي، جيڪا فرقيوارَ قومپرستيءَ واري جذبن کي جهَڪو ڪرائي، بجاءِ فوجي جنتا اچي زوري حڪمراني ڪري اهو ئي ماحول آهي، جو خراب ۽ نيچ قسم جا ڏيپُ فرقيوار قومپرستيءَ جو حقيقي روپ وٺن ٿا ۽ نِراسائيءَ جو پيمانو ڀرجي وڃي ٿو.

اهڙين حالتن پٺيان فوجي حڪمراني، ايشيائي قومپرستيءَ جو سڀ کان خراب دشمن آهي. اها عوام کي شراڪت جي حق کان محروم ڪري ٿي. اها گهڻي ڀاڱي فرقيوار قوميتن جي خوديءَ کي چِٿي ۽ چيچلائي ٿي. اُها عوام جي نمائندگيءَ وارن حقن جي ڀڃڪڙي ڪري ٿي. اُهو گهڻو ڪري جڏهن فرقيوار قوميتن کي پري ڌِڪي ٿي، تڏهن ننڍيون قوميتون سوچڻ لڳن ٿيون. ته ساڻن دوکو ٿيو آهي، ۽ کين ڌِڪاريو ويو آهي، ۽ پوءِ سندن آزاديءِ حق خودواراديت. دوکي سان قيد ۾ ڪُوڙا وچن ڪيا وڃن ٿا. ته اُهي سگهارن بنيادن تي وڏيءَ قوم جي ڌارا ۾ شامل ٿين. پر انهن لاڳاپن جو فيصلائتو رُخ سدائين سرڪار جي هٿ ۾ رهي ٿو ۽ سُوراج يا خودمختياريءَ سرڪار جي هٿن ۾ ئي رهي ٿي.

اُن مامري جو مڇڻ جهڙو تڏهن اُپاءَ آهي، جڏهن اُن جو بندوبست انصاف پسنديءَ ۽ سچائيءَ سان ڪيو وڃي ته ايشيائي قومپرستيءَ کي جيڪو جوکو آهي، سو اَلوپ ٿي ويندو يا وري گهٽجي ويندو. هندستان ۾ وڏي پيماني تي قومپرستي سوراج جي ڍانچي تي جيئي پيئي. فوجي سرڪار پاڻ سرڪار کي ساڳئي ڦيري ۾ ايئن ميساري ٿي، جيئن مڪڙ بيٺل فصلن کي هڪڙي ئي چڪر ۾ کايو چٽ ڪريو ڇڏين. ننڍين قوميتن جي خودمختياريءَ هيٺ هڪ هنڌ گڏجڻ بجاءِ، سندن ڪاوڙ

www.bhutto.org

سمجهڻ کان انڪار سبب اُهي عليحدگيءَ لاءِ جنگ جوٽي جدوجهد شروع ڪن ٿيون. تنهنڪري خودمختياريءَ کان نابريءَ وارو عمل قومي يڪجهتي ۽ اتحاد کي سگهارو نٿو ڪري، پر کيس تباهه ڪري ٿو. جاپان جيان هڪڙي قوم تي ٻڌل رياست نرالي ڳالهه آهي. چين پڻ پنهنجين قوميتن جي مامري جو نبيرو پاڻ ڳوليو آهي. جيڪو پارٽيءَ جي نظرين ۽ خودمختياريءَ پٺاندر آهي.

برما جيڪو ڏاڍو نيرالو ۽ شاهوڪار ملڪ هوندو هو لعل ۽ ياقوت ۽ ڪچي مالَ جهجهو هوندو هو هر سال ڪيئي ڪروڙ ٽن چانور پرڏيهه موڪليندو هو سو اڄ اهڙي مونجهاري ۾ ڦاٿل آهي. ۽ پريشانيون کيس چوڌاري ويڙهي ويون آهن. صدر ني ون آزاديءَ جو سپاهي ۽ ڏاڍو ذهين آهي، پر هُن برما جي جنتا کي گهٽي وقت تائين دٻائي رکيو جنهن سبب ڪو سُٺو نتيجو نه نڪتو. آئون اهو گهٽي پڇتاءُ سان چوان پيو ڇوته ني ون منهنجو ذاتي دوست رهيو آهي. هن پنهنجي دوستيءَ جي پڌرائي 1967ع ۾ ڪئي، "جڏهن ايوب خان جو ٽولو منهنجي ڳڏ ڪاهي پيو هو." آئون باهرين چنڊچاڻ ٿو ڪريان ته. ڪيئن فوجي ٽولو ملڪ کي تباهه ٿو ڪري انڊونيشيا ۾ سوئيڪارنو مسئلن کي ڏاهپ سان ڪنيو هو جنهن ۾ سياسي سيلاب هئي، ۽ سياسي سوڀون هيون، پر پوءِ به انڊونيشيا ۾ مسئلو اڃا موجود آهي.

صدر سوئيڪارنو انڊونيشيا جو پايو وجهندڙ پيءُ هو. هُن انيڪ ٻيٽن کي سهيڙي، کين انڊونيشيائي قوم جو روپ ڏنو. هُن پنهنجن ماڻهن کي عام ٻولي ۽ لپي ڏني. هُن عورتن کي آزادي ڏني. هُن اريان کي مخالفن جي چُمين ۽ ناٽو ملڪن ۽ آسٽريليا مان آزاد ڪرايو. هي بيجنگ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو هو. هن انڊونيشيائي ماڻهن کي مانُ ۽ مهانتا ڏني. ۽ انڊونيشيا کي اهميت ڏياري ته هو ايشيا جي مُک قوم ٿئي. سوئيڪارنو ساميا واد نه هو پر هُن سوويت يونين ۽ چين سان انڊونيشيا جا دوستاڻا ناتا

www.bhutto.org

رکيا. ساڳيءَ وقت هُن آمريڪا جي بہ پُٺيرائي ڪئي، ۽ هن جي دل ۾ صدر جان ايف ڪينيڊيءَ لاءِ محبت پريا جذبا هئا. انهن سيني ڳالهين جي هوندي بہ هُن جا چين سان ويجها ناتا اُنهن لاءِ ڪاوڙ جو سبب هئا، جيڪي سمجهندا هئا تہ چين مان ڪين جوکو ۽ ڏپُ آهي. تنهنڪري اهڙي ملڪ سان دوستاڻا ناتا رکڻ گناهہ آهي، ۽ اهڙي گناهگار کي سدائين لاءِ مِٽائي ڇڏجي. سوئيڪارنو خلاف اهڙي قسم جي زبردست پرچارڪ مُهم شروع ڪئي وئي. اهڙيون خبرون پکڙجن لڳيون تہ انڊونيشيا جي معيشت سخت گڙٻڙ ۽ گهوٽالي ۾ آهي. ناڻي جو ڦهلاءُ اَسهپ آهي. ۽ سوئيڪارنو چين جو کيڏوڻو ۽ سهارو بڻجي ويو آهي، ۽ هُو انڊونيشيائي عوام کي ڏچي ۽ گهوٽالي ڏانهن وٺي پيو وڃي. گهرو ويڙهہ چانئٺ تي اچي پهتي آهي، تنهنڪري انڊونيشيا کي بچائڻو آهي: پوءِ جنرل سوهارتو ۽ سندس جنتا 1966ع ۾ انڊونيشيا کي بچائي ورتو.

انڊونيشيا ۾ 1978ع ۾ صورتحال ڪيئن آهي. ٻارهن ورهين کان پوءِ جڏهن جنرل سوهارتو ۽ سندس فوجي جنتا انڊونيشيا کي بچايو آهي. تنهن بابت سوئيڪارنو کي سرڪار تان لاهڻ ۾ مدد ڪندڙ جنرل عبدالحارث جو چوڻ آهي تہ سماجي حالتون ٻرندڙ جبل جيان آهن. حالتون ايڏيون تہ ڦاٽ ڪائيندڙ آهن، جو ننڍو واقعو بہ ڪنهن وڏي گهوٽالي جو سبب بڻجي سگهي ٿو. انڊونيشيا ڏاڍو نرالو شاهوڪار ۽ سائو سٽابو ڏيهہ آهي، جيڪو ويهہ لک ٽَن چانورَ پرڏيهہ موڪلي ٿو. ملڪ ۾ تيل جا مُک ذخيرا نڪرڻ شروع ٿيا آهن، پر اُتي گهڻي ڇڪتاڻ ۽ ڪاوڙ آهي. گهڻي خرابي ۽ بدانتظامي آهي. ۽ ڏاڍ ۽ انياءُ آهي. شاگردن جو احتجاج آهي، ۽ اهو سڀ ڪجهہ سوئيڪارنو جي وقت کان وڌيڪ آهي.

رياست جي تيل واري ڪمپني پرتامنا 106 بلين خسارو ڏيکاريو ۽ انڊونيشيا جي معيشت جي بچاءَ کي وڪوڙ ۾ وجهي ڇڏيو. اهڙيون شيون سوئيڪارنو جي وقت ۾ نہ ٿيون هيون. سوئيڪارنو تي ٺهڪت هئي تہ هُن انڊونيشيا جي معيشت ۾ گڙٻڙ ۽ مونجهارو آندو آهي. پر انڊونيشيا جون يونيورسٽيون ڪڏهن بہ فوجي قبضي ۾ نہ هيون جنهن وقت سوئيڪارنو

www.bhutto.org

صدر هو. سوئيڪارنو جي صدارت ۾ فوجي قوت، اولهه ارين جي آزاديءَ ۽ ملائيشيا جي مخالفت مهل سندس مُلڪ ۽ پاڪستان جي ڀُنيرائي لاءِ اپندي هئي. جڏهن 1965ع ۾ پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ جنگ لڳي، تڏهن سوهارتو جنتا جي سرڪار ۾ انڊونيشيا جي فوجي طاقت عوام خلاف ٿي پيئي هئي: انڊونيشيائي نوجوانن، ملڪي صحافين ۽ دانشورن خلاف به. جنرل هارتونو ڊارسونو سچائين ۾ ويساهه رکندڙ جنرل ۽ ناميارو سياستدان هو. تنهن هڪ مهيني ۾ انڊونيشيا ۾ تيل وڳوڙن جي سببن بابت ڳالهايو. هن چيو ته "مُک سبب آهن. اڳواڻن جي معاشي پاليسيءَ ڏانهن بي اطمينانيءَ، جيڪا پڻ قومي مجموعي پيداوار سان جُڙيل آهي، ۽ اُن ۾ اهو نه سوچيو ويو آهي ته ناڻي جي ورڇ هڪجهڙائپ سان ٿئي. اُتي اچا خرابي ۽ رشوت آهي ۽ جمهوريت جي کوٽ آهي. جنهن طرح تازو فوجن ورتاءُ ڏيکاريو آهي، تنهن بابت آئون ڏاڍي اُلڪڻ ۾ آهيان. فوجن جو هٿين خالي شاگردن مٿان تيل تازو حملو پڌري پٽ سختيءَ واري پاليسيءَ جو نتيجو آهي. فوج چوي ٿي ته اُهي عوام مان ۽ عوام لاءِ آهن. پر سندن اُهو عمل فوج کي عوام کان پري ڪندو ۽ منجهن فوج خلاف ڌڪار ٿيندو."

سماجواد سوئيڪارنو جي زوال ۽ سوهارتو جي سرڪار جوڙ واڳون وٺڻ سان، جيڪو آزاد خيال ۽ پرڏيهي سيڙپ جي حق ۾ هو ۽ سندس ويچار ۾ پرڏيهي ناڻو انڊونيشيا ۾ پلٽي پوندو. پر سوهارتو جي ٻارهن ورهين جي سرڪار کان پوءِ صورتحال هي آهي، ته پرڏيهي سيڙپڪار انڊونيشيا بجاءِ اُن کان ٻاهر نظرون رکيو ويٺا آهن. اها شڪايت هڪ پرڏيهي بينڪار جڪارتا ۾ ڪئي. هن چيو: "انڊونيشيا ۾ ڪو به تحفظ نه آهي. آئون پرڏيهي سيڙپ بابت گهڻو مايوس آهيان، ۽ ٻاهرُ ملڪ بابت به."

سوئيڪارنو جي وقت ۾ جيڪو به هو تنهن کان وڌيڪ هاڻي رشوت ۽ خرابي، بيروزگاري آهي، ماڻهن ۾ ڪاوڙ آهي، ۽ ناڻي جي ڦهلاءَ تي ضابطي، قومي مجموعي پيداوار کي وڌائڻ جي وڏين ڀٽاڪن هوندي به زراعت ۽ ڪارخانن جي اُپت ۾ واڌ نه ٿي آهي. معيشت وڏيءَ گڙٻڙ ۾ ورتل آهي. شاگردن جو مزاج ڪاوڙيل آهي. دانشور نراس آهن، عوام پنهنجيءَ

www.bhutto.org

فوجَ کي ڌڪارڻ لڳو آهي. اڳي اوڄ تي پهتل فوجي سُجاڻپ گهٽجي پئي. سياسي ۽ معاشي ڪاوڙ ڪنهن بہ گهڙيءَ ۾ هڪدم بغاوت ۾ تبديل ٿي سگهي ٿي. ساميااواد انڊونيشيا ۾ سگهارو ٿي چڪو آهي، جيڪو اڳ ۾ ڪڏهن بہ نہ هو.

مونکي ذاتي طرح سوهارتو لاءِ ناپسنديدگيءَ نہ آهي. اپريل 1966ع ۾ جڏهن آئون صدر سوئيڪارنو جو مهمان هيس، تڏهن مون آدم ملڪ جي چوڻ تي سوئيڪارنو کي مڃائڻ لاءِ واجبي ڪردار نڀايو هو تہ هو انڊونيشيا جي ڀلائيءَ ۾ جنرل سوهارتو سان ڪُلي مخالفت ۾ نہ اچي ۽ ٻيو پيرو رتوڇاڻ کان بچي. صدر سوئيڪارنو منجهند جي دعوت تي مونکي ٻڌايو تہ آئون ئي ڪيس مڃائي ٿي سگهيس، جنهن کان پوءِ هُن پنهنجو ذهن بدلايو. دعوت کان پوءِ آدم ملڪ مونکي ٻڌايو تہ انڊونيشيا جا ماڻهو سدائين منهنجا ٿورائتا رهندا. جو مون سوئيڪارنو کي مڃايو تہ هو پنهنجيءَ سوچ بدلائي، ٻي صورت ۾ گهڻي رتوڇاڻ ٿئي ها.

مون اهو سڀ نيڪ نيتيءَ سان ڪيو هو پر هينئر انڊونيشيا ۾ جيڪا حالت آهي، سا ٺيڪ نہ آهي. فوجي جنتا دنيا جي شاهوڪار ملڪ کي ڪنڌر ٻڌائي ڇڏيو آهي. انڊونيشيا ۽ پاڪستان جي حالتن ۾ بلڪل هڪجهڙائپ آهي. فرق رڳو ايترو آهي تہ پاڪستان دنيا جو پوئتي پيل غريب ملڪ آهي. جيڪڏهن ٻارهن ورهين ۾ دنيا جي شاهوڪار ملڪ مان هڪ کي فوجي جنتا تباهہ ڪري سگهي ٿي، تہ توهان کي اهو سوچڻ ۾ ڪابہ ڏکيائي نہ ٿيندي تہ غريب ملڪن مان ڪنهن ملڪ سان، فوجي جنتا هڪ سال ۾ ڇا نہ ٿي ڪري سگهي ٿي.

انڊونيشيا ۽ پاڪستان ٻئي ايشيا ۾ ۽ مسلمان ملڪ آهن. ٻنهي ملڪن تي فوجي جنتا حڪمراني ڪئي آهي. ٻنهي ملڪن ۾ فوجي جنتا مشهور اڳواڻن کي سرڪار تان هٽايو آهي. ٻئي مشهور اڳواڻ ظاهري طور چائنا ڏانهن جهڪاءُ رکندڙ سماجواد مشهور هئا. ٻئي عوامي طاقتن ۾ ڀروسو رکندا هئا. ۽ پنهنجن ملڪن جي سُڌاريءَ ۾ ڀروسو رکندا هئا. جنهنڪري مون هتي انڊونيشيا تي گهڻو لکيو آهي، جنهن جو مقصد صدر

www.bhutto.org

سوهارتو کي ڏوهي ڪوٺڻ نہ آهي. سوئيڪارنو جي انهن ورهين جي موت کان پوءِ سوهارتو مجبور ٿي پيو تہ. هو اُن ماڻهوءَ کي سُڃاڻي جنهن هُن جو تختو ڪڍيو، کيس حڪومت مان نيڪالي ڏني هئي. اهو انڊونيشيا جو سورمو هو. "ڇا فوجي جنتا مونکي بہ مارڻ گهُري ٿي، تہ جيئن منهنجي موت کان پوءِ ماڻهو مونکي سُڃاڻن ۽ مهانَ سمجهن."

فرقيوار قومپرستي ملائيشيا ۾ وڏيڪ ڳنڀير آهي، پر ملائيشيا ۾ اهڙا سياسي اُپاءَ ڪنيا پيا وڃن، تہ جيئن مٿن ضابطو آندو وڃي. هاڻي اسان هندستان ڏانهن ايندا سين. هندستان ۾ وفاق انيڪ ڳالهين سبب جُڙيل ۽ ڳنڍيل آهي. هتي اتحاد جو مسئلو ايڪتا پٽاندر 1952ع واري آئين ذريعي وفاق جي فيصلي ۾ موجود آهي. شريمتي اندرا گانڌي 1975ع ۾ ڪُجهہ وقت لاءِ هنگامي حالتون لاڳون ڪيون هيون، نہ تہ هندستان جمهوري سرڪار پٽاندر هلندو رهيو آهي، جنهن ۾ وڌ ۾ وڌ ماڻهن جي ڀائيواري رهي آهي. اڪثر صوبائي خودمختياريءَ کي مڃيو وڃي ٿو.

فوجَ اڄ ڏينهن تائين پاڻُ کي هندستان جي سياست ۾ ڪونہ ٽُنبيو آهي. هندستان جا سياستدان اُن حساس مسئلي بابت گهڻو ڏاها آهن. هندستان جي هيٺين طبقي وارو عوام خاص ڪري هندو علائقائي قومپرستيءَ لاءِ عزت رکي ٿو. گانڌي اهو سمجهيو هو تہ جيڪڏهن مسلمانن کي هندستان مان تڙيو وڃي تہ اسلام ٻين ملڪن ۾ موجود رهندو پر جيڪر هندو هندستان مان ختم ٿي ويا تہ پوءِ هندومت ناس ٿي ويندو. هندستان جي اتحاد جو ڄياپو هندومت ۽ خودمختياريءَ سان لاڳاپيل آهي. هندن جو اهو مذهبي فرض آهي تہ اُهي هندستان کي متحد رکن. هندومت جو وشش آهي: قرباني ڌرتيءَ ماتا جي پوتر جذبن مان ڦُٽي نڪري ٿي. هي هندومت جو نظريو آهي، جنهن ۾ قربانيءَ کي اُتم ۽ پوتر سمجهيو وڃي ٿو.

هندستان جو اتحاد ڪيئي وڏن ۽ ننڍن صوبن جي وجود تي آڌاريل آهي. هڪڙو صوبو ٻئي صوبي تي پنهنجو پاڇو نٿو وجهي، ۽ نہ ئي فوج،

www.bhutto.org

سرڪاري نوڪرين, يا معيشت ۾, هڪ صوبي جي ٻئي صوبي مٿان ڪا هٿڪ ٿي آهي. 1947ع کان 1971ع تائين هندستان جي اتحاد کي سگهارو ۽ برقرار رکڻ لاءِ اهو جُڙتو نظريو مُهم طور هلايو ويو ته هندستان کي پاڪستان مان جوکو آهي. 1962ع ڌاري اُهو به اُن ۾ شامل ڪيو ويو ته هاڻي چين جو خطرو هندستان جي اتحاد لاءِ للڪار آهي. 1977ع کان پوءِ هندستان جي اتحاد جي مضبوطيءَ جي واٽ ٺي اها هئي ته هندستاني شاونزم کي ڪتب آندو ويجي. نندي کند ۾ نيوڪليائي طاقت جي دعوي ڪنديءَ ۽ غالب پوڻ جي قوت رکڻ جي سوچ اُپاريءَ هندستاني شاونزم کي ڪتب آڻجي. هندستاني اڳواڻ اهڙي ڪوشش ڪن پيا ته جيئن اهڙو پرچار ڪيو وڃي ته 'پاڪستان ناڪام ٿي چُڪو آهي.' اُهي هندستاني جمهوريت کي پاڪستان جي فوجي حڪومت سان ڀيٽائي ڪاري ۽ اڇي پس منظر ۾ ڏسن ٿا.

انهن سڀني ڪوتاهين جي هوندي به هندستان خاص حد تائين معاشي ترقي ڪئي آهي. اُهو اناج ۾ پاڻپرو ٿيو آهي, ۽ اُهي ڪي غريبانڻيون ڪارستانيون نه آهن, پر انهن سڀني سوڀن هوندي به آئون اڃا به ايئن چوندس ته هندستان جي اتحاد کي جيڪو جوکو آهي, سو ترقيءَ ڏانهن ڪنيل مؤثر وڏين وِکن, ۽ نه جهڳڙالو جهڙي قابليت ماڻيندي به الوپ نه ٿيو آهي. هندستان جي هاٺوڪي وحدت کي جوکو هئڻ هڪ سچائي آهي. اندروني طرح ڪا شيءِ آهي, جيڪا ڳري ۽ سڙي پئي, ۽ اها سوڀاري ۽ ناڪام به ٿي سگهي ٿي. اُن جا نتيجا ۽ حاصلات ڪيئي نُقطن تي آڌاريل آهن, ۽ اُن ۾ پڇاڙيءَ ۾ سڀ کان مُک آهي پاڪستان جو مستقبل. اهو هندستاني عوام ۽ سندن اڳواڻن تي آڌاري ٿو. اُهو آڌاري ٿو ته علائقي ۾ کهڙيون تبديليون ٿين ٿيون ۽ وڏين طاقتن جو ڪردار کهڙو آهي. ٽُڪرن ۾ ورهائجڻ جو لاڙو موجود آهي. ڪجهه حصن ۾ اُهي لاڙا وڏيڪ تيز ٿي چُڪا آهن.

هندستان جي وحدت غالب رهنديءَ يا وري فرقيوار قومپرستي نيٺ سوڀاري ٿينديءَ سو هڪ ڪُليل سوال آهي. اُن ۾ ڪيئي عنصرن جو

www.bhutto.org

ميڙاڪو شامل آهي. هندستان ۾ پانت پانت جا رنگ هڪ عجيب اسرار ۾ ٻڌل آهن. هنن جا انيڪ ديوتا هڪ مندر جي ڇت هيٺان رهي سگهن ٿا، پر جيڪڏهن مندر گهڻو ننڍو هجي ته. هندستان جي هڪ آڪاش هيٺان هي پاڻ ۾ ٽڪرائجي پيا ته. اُهي هندستان کي پاءُ پاءُ جني رَت جي راند ۾ بوڙي ڇڏيندا. جنهن جو جواهر لال نهروءَ کي سدائين ڏپ رهندو هو ڇو ته اهو هندستان جو آدرش هو. تنهنڪري هندستان جي اڳواڻن کي جديد ذريعا مليل آهن ته. اُهي انهيءَ آدرش کي بدلائين. پر جنهن آدرش جون پاڙون پاتال ۾ کُتل هجن. ۽ اشوڪ جي وقت کان هڪ ڦُلڪاريءَ جيان ڏسڻ ۾ اچي. تنهن ۾ اجا ايتري لچڪ آهي. جو جديد وسيلن جي کُلي مخالفت ڪري سگهي. ڇا پاڪستان اُن عمل کي تيز ڪندو جنهن ۾ مذهب ۽ نسلن جو مُرڪب آهي؟

هيءُ پاڪستان بابت خط نه آهي. جو جيڪر ايئن هجي ها ته. پوءِ آئون شايد ننڍو ڪتاب لکان ها. پاڪستاني تاريخ تي مٿاڇري نهار' پر وقت اُن ڳالهه جي موڪل نٿو ڏئي. قوم خراب. ٻچڙي ۽ نازڪ گهڙيءَ ۾ ڦاٿل آهي. ۽ ٻه_ واٽي تي بيٺل آهي. هن جي هڪڙي پاسي جياپو آهي. ته وري ٻئي پاسي ٽُڪرا ٽُڪرا ٿيڻ. پاڪستان جي ٺهڻ کان هڪٻئي پُٺيان ايندڙ ڏکين وقتن ۾ تيزيءَ سان واڌ پئي اچي. هي ملڪ ناهڻ لاءِ لکين ماڻهن جانيون نڇاور ڪيون. ڇيو وڃي ٿو ته. پاڪستان علاما اقبال جو سپنو هو جنهن کي محمد علي جناح ساڀيانُ ڏنو. ڇا اُن سپني ۾ ڪا وِڏ هئي. يا منجهس ڪا کوٽ هئي. جنهن اُن سپني کي سچائيءَ جو رُوپ ڏنو؟ ماڻهن جا ويچار مختلف آهن. ۽ اُهي مختلف رهندا به. ايندڙ ڪجهه ورهيه شايد اُن مسئلي بابت ڪو فيصلو ڪن. شايد هڪ پيرو ۽ سدائين لاءِ. پر اُهو سڀُ رتوڇاڻ کانسواءِ ممڪن نه آهي. اهو طريقيڪار اٽتر نه آهي. پر هينئر سرڪار ۾ ويٺل فوج جون حِڪمت عمليون هن مُلڪ کي اهڙي افسوسناڪ رستي ڏانهن وٺي پيون وڃن. جيڪو اَوس تيڻو آهي.

عوامي جمهوريه چين جي نائب وزيراعظم ڊينگ زيائو پنگ 9 جون

www.bhutto.org

1978ع تي ٻڌايو تہ انسانيت تين مهاڀاريءُ جنگ جي ڪنڌيءَ تي اچي بيٺي آهي. جيڪڏهن اُها ڊيڄاريندڙ آهوتي اچي ٿي تہ پاڪستان جو مُستقبل بہ باقيءُ دُنيا جيان تيندو

محمد علي جناح کي ڪنهن وقت هندو_ مُسلمان اتحاد جو سفير سمجهيو ويندو هو. پوءِ سياست ۽ معيشت تي غلبو رکندڙ ڄڻائي هندو قوميت جا آثار ڏسي، محمد علي جناح، اقبال جي سپني جي تعبير لاءِ غيررواجي عزم سان پنهنجي سوچ بدلائي. پاڪستان ٺاهڻ لاءِ رُڪاوٽون ڪنهن اَپار جبل جي چوٽين جيان هيون. اُهي رُڪاوٽون هندستان جي ڪانگريس ۽ قومپرست مسلمانن طرفان هيون، جن ۾ مولانا مودودي ۽ جماعت اسلامي بہ هئي. مهاتما گانڌيءَ اهو اعلان ڪيو تہ هُو هندستان جا ٽُڪرا ٽُڪرا ٿيڻ ڪڏهن بہ نہ مڃيندو.

مسلمان گهڻائيءُ وارن صوبن مان جيڪي رُڪاوٽون سامهون آيون، تن ۾ صوبي ۾ ڪانگريس جي مستقل مفادن جو اڳواڻ ۽ پنجاب جو وڏو وزير خضر حيات ٽوانا. بنگال مان اُها رُڪاوٽ اڏول سياستدان فضل حق کان ٿي، جنهن کي شير بنگال سڏيو ويجي ٿو. الميو اهو آهي تہ اسان جي سياست ڪيترائي شينهن ٺاهيا آهن، پر جڏهن پرک جي مهل آئي آهي تہ اُهي ٻليون ۽ گدڙ بڻجي ويا آهن. سنڌ ۾ مخالفت الله بخش سومري طرفان ٿي، جنهن کي 1943ع ۾ قتل ڪيو ويو ۽ سائين جي. ايم. سيد اُن جو پاسو ڪنيو. سرحد صوبي ۾ اُن مخالفت جي اڳواڻي عبدالغفار خان ڪئي، جنهن کي سرحدي گانڌي سڏيو ويجي ٿو. ايتري قدر مُستقبل ۾ سرحد صوبي کي ڪنهن سان ڳنڍڻ لاءِ فيصلي خاطر ريفرينڊم ڪرايو ويو. بلوچستان جا ڪيترائي اثرائتا اڳواڻ پاڪستان جي حق ۾ نہ هئا، جنهن لاءِ شاهي جرڳو ويهاريو ويو تہ اُن مسئلي جو فيصلو ڪيو وڃي، جنهن کي گهڻي ڳنڀيرتا سان ويچارڻ ۽ ڪم جي گهُرج هئي. جموں ۽ ڪشمير جي رياست ۾ شيخ محمد عبدالله بہ قومي نظريي خلاف هو. پوءِ پاڪستان ڪيئن نهيو؟ چوتہ اُهو عوام چاهيو ٿي تہ پاڪستان ٺهي. مسلمان محمد علي جناح تي ڀروسو ڪري سندس پُٺيان لڳا، ۽ پنهنجن

www.bhutto.org

روايتي اڳواڻن جي پچر چڱي ۽ پنهنجن رَتن ۾ پُڌل هئڻ سان پاڪستان ناهيو. هندستان جي ڪانگريس جون دشمنَ پاليسيون ۽ برطانيا جو منفي رويي ڪين وڏيڪ جوش ڏياريو. اها محمد علي جناح جي سوڇ هئي ۽ مسلمان عوام جي همت هئي، جنهن جي سرواڻي ندبر اڳواڻ پئي ڪئي.

محمد علي جناح جي صدارت ۾ 23 مارچ 1940ع تي لاهور ۾ منظور ٿيل ٺهراءُ جون ٻـ مُک وصفون هيون:

الف: مسلمانن لاءِ اهڙي وطن جي گهُرج آهي، جنهن ۾ مسلمان صوبن جي گهڻائي هجي، ۽ ننڍي کنڊ جا اُتر. اولهہ ۽ اُتر_ اوبر اُن جا حصا هجن.

ب: پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ شامل اُنهن صوبن ۽ رياستن کي صوبائي خودمختياري ڏني ويندي.

اُن لهر مهل آئيني مسئلن ۽ پاڪستان جي حقيقي حدن تي گهٽ ڌيان ڏنو ويو. سڀني ڏسندڙ هرڪنهن جي شاندار تعبير ڏار ڏار هئي. پر جڏهن پاڪستان جُڙي راس ٿيو ۽ سچ لٿو جنگ جو پڙلٿو تہ خودمختياريءَ جي مسئلي ڪرُ ڪنيو ۽ ايندڙ ورهين ۾ اُهو مسئلو اينگهندو رهيو.

ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾ اوائل کان خودمختياري وڏيڪ ڳنڀير ڳوڙهن اختلافن جو سبب رهي آهي. آئين ڊاهڻ جي پهرين ڪوشش مُجسم، ۽ بنيادي اصول آئين ٺاهيندڙ ڪميٽيءَ جي رپورٽ تي ٻڌل هجن. ۽ اُهي منطق تي هجن. منهنجو مقصد پاڪستان ٺهڻ کان وٺي سياسي اوٿاين کي ترتيبوار ڇاٽائڻ ۽ هينئر هاڻوڪي گهوٽالي بابت روشني وجهڻ نہ آهي، اهو ورثي ۾ مليل گهوٽالو گهڻو ڳوڙهو ۽ ڳنڀير آهي.

آئون خودمختياريءَ کي بنيادي مسئلو سمجهان ٿو جنهن تي سڀني ڳالهين جو آڌار آهي. اڳتي هلي اُن گهوٽالي جو نبيرو ٿيو تہ اُن کي برابريءَ جي بنيادن تي سُلجهايو ويندو. اسان جي ملڪ ۾ اهڙا ماڻهو هئا. جن جا خاص مفاد هئا. جن اوير پاڪستان جي جائز حقن جي پيڪڙي ڪئي.

جڏهن خودمختياريءَ تي مُتفق ناهہ ٿيندي ڏسڻ ۾ آيو تہ. پاڪستان جي گورنر جنرل غلام محمد غيرقانوني طور پاڪستان جي حاڪم آئيني اسيمبليءَ کي ٽوڙي وڌو. هُن سوچيو تہ. اُن اقرارنامي ذريعي مُستقل مفاد

www.bhutto.org

رڪندڙ ٽولي جي مفادن کي جوکو آهي. 1955ع ۾ ون يونٽ ٺاهيو ويو ۽ جيڪا وچٿري خودمختياري اولهه پاڪستان جي روپ ۾ موجود هئي، تنهن کي به مِٽايو ويو. ون يونٽ ۽ برابريءَ جي بنياد جي ٿنڀن تي بيءُ آئين ٺاهيندڙ اسيمبليءَ پاران 1956ع جي آئين لاڳو ڪيو ويو جيڪو پهرين آئين ٺاهيندڙ اسيمبليءَ جيان هڪ قسم جي ون يونٽ ۽ برابريءَ جو هڪ ٿي وقت نفاذ هو. سادن لفظن ۾ مقصد هو ته به رياستون، پر هڪ جو ٻئي مٿان غلبو. ۽ وري غالب پوڻ لاءِ جيڪو هٿيار بنهي اولهه ۽ اوڀر پاڪستان لاءِ هو سو ساڳيو رجعت پسند مفاد رڪندڙ ٽولو. 1958ع ۾ چونڊن ٿيڻ کان پنج مهينا اڳ فوجي حڪومت طرفان جنرل ايوب خان 1956ع وارو آئين ٽوڙي ڇڏيو ۽ مارشل لا تحت خودمختياري کي پاسيرو ڪيو ويو. ۽ اُها تن ورهين تائين ايئن رهي.

ايوب خان 1962ع ۾ پنهنجو آئين ڏنو جيڪو بنيادي جمهوري نموني جو هو جيڪو اَڻ سڌيءَ طرح چونڊن واري اداري تي ٻڌل هو ۽ حقيقت ۾ اُهو اولهه ۽ اوڀر پاڪستان جي صوبن لاءِ انتظامي طور ڪجهه مؤثر هو پر سياسي خودمختياريءَ پٽاندر نه. سياسي خودمختياريءَ جي متبادل نه هئڻ سبب خودمختياريءَ جو مسئلو ويتر وڌندو رهيو ۽ ساڳيو رجعت پسندن مستقل مفاد رڪندڙن جو ٽولو ملڪ تي حڪمراني ڪندو هو. 1969ع ۾ ايوب خان عوامي بغاوت ذريعي حڪومت کان ڌار ٿيو. هُن پنهنجي 1962ع واري آئين پٽاندر سرڪار قومي اسيمبليءَ جي اسپيڪر کي سونپڻ بجاءِ فوجي ڀُنيرائي ڪندڙ اهلڪار يحييٰ خان کي سونپي. جنهن وري مارشل لا لڳايو ۽ رياست جي مهان قوت تي قبضو ڪيو.

عوامي جوش کي سُجهائيندي، جنرل يحييٰ خان واعدو ڪيو ته هو بالغ آڌار 'هڪ ماڻهو هڪ ووٽ' چونڊون ڪرائيندو. هن ون يونٽ ٽوڙي صوبائي خودمختياري بحال ڪئي. يحييٰ خان واقعن کي اهڙي شيطاني ڍنگ سان هلايو جو اهڙو تاثر ڏيئي سگهجي، ته هُن عوام جا دل گھُريا مطالبا مڃيا آهن. پر حقيقت ۾ هُن رڳو ڪرسيءَ تي رهڻ پسند پئي ڪيو ۽ خاص مفاد رڪندڙ ٽولي جي مفادن جو بچاءُ پئي ڪيو. پر پوءِ حالتون هُن جي هٿ مان نڪري ويون.

www.bhutto.org

ورهين جي رُڪاوٽ ڪانپوءِ هڪ پيرو جڏهن ٻوڏ وارا دروازا کوليا، تہ ڪو اهڙو ماڻهو نہ هو جيڪو ڪنهن ڏچي ڪانسواءِ کين بند ڪري سگهي. مجيب الرحمان چاتو تہ هاڻي جيڪو بہ ٿيو سو گهٽو ٿيو. هن ڇهن نُقطن جي منشور تي مهم هلائي، جنهن جي معنيٰ هئي الحاقي قسم جي خودمختياري اُن اعلان جي چٽاڀيٽيءَ ۾ هُن اوڀر پاڪستان ۾ چونڊون کٽيون. اسان جي پارٽيءَ سنڌ ۽ پنجاب ۾ گهڻائيءَ ۽ اڪثريت سان کٽيو. اسان مجيب الرحمان کي بلڪل چٽو ٻڌايو تہ اسان نہ رڳو مخالف ڌر ۾ ويهڻ سان خوش ٿينداسين، پر عزت پائينداسين، پر ملڪ جي وفاقي روپ ۾. جيڪڏهن اهو رياست جو الحاق ٿيندو تہ ملڪ جي ٻنهي حصن جي الحاقي رياستن کي حڪومت ۾ حصو وٺڻو پوندو. اها بلڪل سادي رِٿ هئي، جنهن ۾ هڪ ٻئي تي چڙهت جو ڪو امڪان ئي نہ هو.

جيڪڏهن مجيب الرحمان پنهنجن ڇهن نُقطن تي ايترو ئاهہ ڪري ها تہ ملڪ جي وفاقي صورت برقرار رکي، اسان هُن کي پليڪار چئون ها. تہ هو وفاقي ۾ حڪومت ٺاهي. پر هُو هڪ انچ بہ نہ چُريو ۽ هن عهد ڪيو تہ هو رياستن جي الحاق کي جنم ڏيندو. پر هي اهڙن الحاقي رياستن ۾ حڪومت نہ پيو ڪري سگهي، جنهن ۾ ملڪ جي ٻئي حصي جي اڪثريتي پارٽيءَ کي ٻاهر ڪڍي ڦٽو ڪجي. هن نيٺ چيو تہ هو ڇهن نُقطن تان هڪ انچ بہ پوئتي نہ هٽندو. هُن جو ورتاءُ هيو تہ ملڪ ڪٽويا وري پچر چڙيو. تنهن وقت ڳالهين ۾ ٻنهجو آيو ۽ ڳالهيون ناڪام ٿي چڪيون هيون.

جنرل يحييٰ خان سوچيو تہ ڳالهين ۾ رنڊڪ سبب هن کي زندگيءَ ۾ پلوڙ وجهہ مليو آهي تہ هو پنهنجي زندگيءَ جي يادگيري سدائين قائم رکي. هن اهو سوچي ڳالهين جي رُڪاوٽ ٽوڙڻ لاءِ فوجي ڪارروائي شروع ڪئي. هُن جو اُهو فوجي ڪارروائي ڪنهن بہ سياسي سمجهہ ۽ سوچ ۽ ڀُنيرائيءَ کان وانجهيل هئي، جنهنڪري هندستان کي نومبر 1971ع ۾ بهانو مليو تہ هو اوڀر پاڪستان تي پنهنجون فوجون چاڙهي.

ڍاڪا 16 ڊسمبر 1971ع ڌاري هندستاني فوجن جي قبضي ۾ هليو ويو. گڏوگڏ اولهہ پاڪستان جا نوي هزار جنگي قيدي بہ سندن قيدي بڻجي

www.bhutto.org

ويا. تنهن وقت آئون گڏيل قومن ۾ هوس. ۽ پاڪستان کي ناممڪن حالتن مان بچائڻ جي مايوس ڪُن ڪوشش پئي ڪئي. جڏهن يحييٰ خان ٻُڏل ٻيڙيءَ ملڪ جو جائزو ورتو ۽ ڪيس پڪ ٿي ته هاڻي سڀ ڪجهه ختم ٿي چڪو آهي. ۽ امڪان اهڙا آهن. جو ڪجهه به پلئه نه پوندو ۽ انديشو هو ته جيڪو ٿورو ڪجهه بچيو آهي. سو جوکم جو ڪم آهي. ته پوءِ هُن مون ڏانهن خاص هوائي جهاز موڪليو ته آئون پاڪستان موٽي اچان. ڳاڙهين اکين سان ڀرسان برانڊيءَ جي بوتل رکيل. يحييٰ خان 2 ڊسمبر 1971ع جي هڪ صبح جو سادي ذهين وڳي مون کي ٻُڌايو ته هو گهڻو پريشان آهي. ۽ بلڪل ناڪام ٿي چڪو آهي. تنهنڪري آئون 'هڪدم' مُلڪ جون واڳون سنڀاليان. جو آئون ملڪ ۾ اڪيلو ماڻهو بچيو هوس. جو باقي بچيل ملڪ کي بچائي ٿي سگهيس. انهن حالتن ۾ مون کي سوائين ٻارهين وڳي منجهند جو ملڪ جي صدر طور قسم کڻڻو پيو.

آئون سيني محاذن تي ڪُنيپرتا ۽ هوشياريءَ سان ڪم ڪندو رهيس. سڀ کان پهرين مون آئين ٺاهيو جيڪو جمهوري طريقي سان يڪراءِ منظور ٿيو ۽ خودمختياريءَ جهڙي ڏکاري سوال موجود هوندي به مون معيشت کي پيهر سُڌاريو. مون بنيادي سماجي معاشي سُڌارا آندا. مون بنگلاديش جو مسئلو ڪيس محڻ سان نبيريو. آئون هندستان سان ڪنهن ڳجهي ٺاهه بنا شملا ٺاهه جي نتيجي تي پهتس ۽ سنڌ ۽ پنجاب جو پنج هزار چورس ميل علائقو پاڪستان کي واپس ڏياريو. مون نوي هزار جنگي قيدي مان مريادا سان موٽايا. ۽ ڪنهن جنگي جوکي بنا مون لاهور ۾ اسلامڪ ڪانفرنس ڪوٺائي. مون آمريڪا کان هٿيار وڪڻڻ مٿان پيل پابندي ختم ڪرائي. هاڻي ملڪي حالتن جو سُڌارو ٺاهوڪو هيو جيڪو منهنجي لاءِ سڀ کان وڏيڪ آٿت ڏيندڙ هو. اهو هو سيني جماعتن سان جمهوري طريقي سان سُهمت ٿي. ملڪ کي آئين ڏيڻ.

پاڪستان ۾ 1973ع جو آئين پهريون آئين آهي. جيڪو جمهوري اسيمبليءَ طرفان يڪراءِ منظور ٿيل آهي. جنهن پاڪستان کي شرف

www.bhutto.org

بخشيو. جنهن جو بنادي ڍانچو اسلام، جمهوريت ۽ خودمختياريءَ تي آڌاريل آهي اُهو پاڪستان جي چئني صوبن جي ماڻهن جو آواز هو جيڪو سندن چونڊيل اڳواڻن طرفان آئيني دستاويز تي اچاريل آهي. صوبائي خودمختياريءَ جي گهڻي وقت کان پيچيدگي ڪئي وئي هئي، جنهن تي ننڍين ڪٺ جي سياست ۾ آڳاٽي وقت کان پابندي پيل هئي. جڏهن عوام سنڌس چونڊيل نمائندن جي دلجاءِ سان اُن جو پراڻو نبيرو سُلجهاءِ ڳولي لڌو ويو. تڏهن مونکي اهڙي سرهائي ٿي. جيڪا اڪين ۾ ڳوڙها آڻي.

اسان ١٩٧٣ع واري آئين جي ضابطي ۾ چانور هيٺ گهڻين اُميدن ۽ نئين اُپريل پروسي سان ڪم ڪرڻ لڳاسين. صوبائي خودمختياريءَ کي جمهوري طريقي سان چنو ڪيو ويو هو. اهو آئين چئني صوبن ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. اها هڪ شاندار سرانجامي هئي. اسان جي پارٽي، جنهن کي سنڌ ۽ پنجاب ۾ مڪمل گهڻائي اڪثريت هئي، انهن ٻنهي صوبن ۾ حڪومت ٺاهي. سرحد ۽ بلوچستان ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ (نعپ) کي ۽ سندس ننڍي پائيوار جماعت مُفتي محمود جي جمعيت علماءِ اسلام کي اڪثريت هئي. جيڪڏهن آئون غلط نه آهيان ته نيشنل عوامي پارٽيءَ کي بلوچستان ۾ ووٽ جي ٿورڙي گهڻائي هئي، جيڪا هُن اڻ سڌيءَ طرح بلوچستان اسيمبليءَ ۾ عورتن جي چونڊ نتيجي ۾ ماڻي هئي. اُها بلڪل ننڍڙي گهڻائي هئي. هنن لاءِ پنهنجي طور پاڻ ۾ ڪن نه هو ته هڪا جٽادار سرڪار جوڙي سگهن. گڏوگڏ اهو بلوچستان جي تاريخ ۾ پهريون پيرو هو جو صوبائي قانون ٺاهيندڙ ادارو وجود ۾ اچي چڪو هو.

تنهنڪري ٻين ماڻهن ۾ اهو سڀ ڪجهه، رڳي مسخريءَ جو سبب بڻيو هو. بلوچستان ۽ سرحد جي ٻنهي اسيمبلين ۾ ڪجهه انراڻتا آزاد اميدوار هئا، پر منجهانئن گهڻا سرحد صوبي ۾ هئا. مون وٽ آزاد اميدوارن کي ڏيڻ لاءِ بلڪل ٿورو وقت هو. آئون هنن کي ڌڪڻ کان پري ۽ لوڙهي چاڻندو هوس، جيڪو ڏاڍن جي حڪومت جو ورثو آهي. ٻنهي صوبن جا آزاد اميدوار وفاقي حڪومت تي دٻاءُ رجهندا رهيا. تنهنڪري ڪيترائي

www.bhutto.org

هر ڪائينڊرڙ پنيلائينڊرڙ منصوبا ناهي موڪليا ويا. تہ اُهي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿين يا وري اُن سان سهڪار ڪن. اهڙي قسم جي آچ سرحد جي آزاد اميدوارن طرفان لڳاتار ايندي رهي. اوائل ۾ آئون ڏڪار سان انهن آڇن ۽ وينتين کي ڏڪاريندو هيس. تنهنڪري مون پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ کي ٻڌايو تہ "اُهي آزاد اميدوار ترڪڻا ماڻهو آهن. ۽ اُهي اپرنڊڙ سچ جا پوڄاري آهن. نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت علماءِ اسلام نيٺ هڪ ٻئي سان سهڪار ڪري يڪراءِ تي هڪ آئين ٺاهڻ لاءِ تيار ٿينديون. جيڪڏهن سهڪار نہ ڪنديون. تہ پوءِ گهٽ ۾ گهٽ اُن کي مڃينديون ضرور. مونکي ڪيترائي ڏيهي ۽ پرڏيهي مسئلا آهن. جن کي سُلجهائڻ لاءِ ۽ سرحد ۽ بلوچستان جي آزاد اميدوارن جي طاقتور پٺڀرائيءَ سان، ڪمزور حڪومتن کي هلائڻ لاءِ پنهجن توانائين کي موڙڻو پوندو." انهن سببن خاطر منهنجو مقصد هو تہ نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت علماءِ اسلام جي مدد ڪجي، تہ جيئن اُهي سرحد ۽ بلوچستان ۾ حڪومت ٺاهي سگهن. هڪ ڀيرو جيڪڏهن نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت علماءِ اسلام احتجاجي سياست بجاءِ ذميوارين جي دائري ۾ اچي ويون، تہ اُن سان منهنجي مٿي جو سُور گهٽجي ويندو. مون انوکو ۽ غيرواجبي اُپاءُ ورتو ۽ سرحد ۽ بلوچستان ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ جا گورنر رکيا، تہ جيئن نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت علماءِ اسلام جي لڏندڙ ٻڌي کي سگهارو ڪري سگهجي، ۽ آزاد اميدوارن جي پارليامينٽري سازشن جي شهہ کي مات ڏيئي سگهجي.

نيشنل عوامي پارٽيءَ لاءِ اهڙي جرئتمند نيڪ نيتيءَ تي ٻڌل اشاري لاءِ ٻيا بہ ڪيترائي سبب هئا. منهنجي پارٽيءَ ۾ سياستدان يا ٻين پارٽين ۾ خاص ڪري قيوم خان جي مسلم ليگ منهنجي اُن رمز سبب هيسجي ويا. انهن سمجهيو تہ هاڻي پڄاڻي ويجهي آهي. نہ رڳو سياستدان پر اسان جي سماج جا ٻيا بہ اثر ۽ اختيار رکندڙ ۽ طاقتور طبقا پريشان ٿي ويا. نيشنل عوامي پارٽيءَ جو پاڪستان لاءِ ڏکي مخالفت جو آڻ مِٽ ريڪارڊ

www.bhutto.org

هو. انهن جي اڳواڻن پاڪستان ٽهڻ کان پوءِ هر اينڊڙ حڪومت هٿان ڪيترائي ورهيہ جيل ۾ گهاريا هئا. يحييٰ خان نيشنل عوامي پارٽيءَ کي بيوقوف بنائڻ سان مارشل لا لڳايو هو. پنهنجي زوال کان ڪجهہ مهينا اڳ پارٽيءَ تي پابندي وجهي ڇڏي هئي، تنهن وقت مون هڪدم صدر پاڪستان جا اختيارَ ورتا ۽ مون ڪنهن شرط بنا نيشنل عوامي پارٽيءَ تان پابندي ختم ڪئي ۽ هاڻي مون سرحد ۽ بلوچستان ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ جا گورنر رکيا، غيررواجي اُپاءَ پئي ڪنيو ۽ سندن مدد پئي ڪئي، تہ اُهي ٻن صوبن ۾ جمعيت علماءِ اسلام جي شرڪت سان گڏيل حڪومت ٺاهين.

اهڙا ڪيترائي وائيٽ پيپر، دستاوز ۽ پاڪستان سُپريم ڪورٽ جي ججن جا فيصلا آهن، جيڪي نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اُن دؤر تي اِتهاس لکڻ ۾ يادگار آهن. ايترو چوڻ صحيح آهي تہ مون مُفيد ڪوششون ورتيون تہ نيشنل عوامي پارٽيءَ ڏانهن سهڪار جو هٿ وڌايو وڃي، جيڪو پاڪستان جي ٻن ٽُڪرن ٿيڻ کان پوءِ پاڪستان جي جهجهي مفاد وٽان هو. اُهو مصلحت جو نہ پر پاليسيءَ جو مسئلو هو مون وٽ اُن ڪيترائي سبب هئا، پر منجهانئن ڪوبہ ذاتي ۽ لوڀي نہ هو. طرفداريءَ تي ٻڌل ڪوبہ سبب نہ هو. منهنجا سبب پاڪستان ۽ علائقي جي مهان مفادن وٽان هئا. اُها اُتم سوچ هئي. آئون پاڪستان کي هڪ پيرو وري ٻيهر وجهہ ڏيڻ تي چاهيو. مون صاف سُٿري ڦرهيءَ سان ابتدا پئي چاهي.

اِهو چوڻ اجايو ۽ سوال پُڇڻ بيهودگي آهي تہ مون نيشنل عوامي پارٽيءَ ۽ جمعيت علماءِ اسلام جي حڪومتن کي سرحد ۽ بلوچستان ۾ ٻاهيو ۽ انهن ٻنهي صوبن ۾ پنهنجي پارٽيءَ جون حڪومت ٺاهڻ پئي چاهيون. جيڪڏهن منهنجو اهو مقصد هجي ها تہ آئون نيشنل عوامي پارٽيءَ ۽ جمعيت علماءِ اسلام کي ٻنهي صوبن ۾ حڪومت ٺاهڻ ۾ پنهنجي رستي تان هٽي مدد نہ ڪيان ها ۽ آئون پنهنجي مٿي تي عوام جي مختلف طبقن جو گهانگهو ڳچيءَ ۾ نہ وجهان ها. آئون ٻن اسيمبلين جي آزاد اميدوارن کي مات نہ ڏيان ها، جيڪي وفاقي حڪومت جي

www.bhutto.org

سهائتا لاءِ تيار هئا. مون وٽ مرڪز ۾ پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت هئي. سنڌ ۽ پنجاب ۾ پيپلز پارٽيءَ جون حڪومت هيون. مون خواهش موجب مون ٻن صوبائي حڪومتن جو تختو ڪيدي، سندن جاءِ تي غير ذميوار آزاد اميدوارن ۽ پيپلز پارٽيءَ جا ميمبر ويهارڻ بجاءِ، نئين آئين پٽاندر جمهوريت ۾ ترتيبوار واڌاري لاءِ مُستقل سگهارپ ۽ استحڪام ڏيڻ پئي چاهيو. اُن جو مقصد اهو نہ هو تہ، متاهان نظريا وڏيڪ اهم هئا، پر انهن بنيادن تي سوڀ جي معنيٰ هئي، مڪمل سوڀ. آئون اهڙو ڄٽ نہ هوس، جو اهڙو مهان مقصد جوکي ۾ وجهي، رڳو بلوچستان ۽ سرحد ۾ پيپلز پارٽيءَ جون حڪومتون ناهڻ خاطر، هرهڪ شيءِ اڻ ليائيندڙ ۽ اڻ پروسي مقصدن کي سونپيان ها.

منهنجو مقصد جامع هو تہ تضاد نہ اُپري. ڪيئي عنصر چاهين پيا تہ آئون رتوچاڻ واريءَ واٽ وٺان، پر مون هر ڏچي مهل اهڙي عمل کان پاسو ڪيو. ايتريقدر منهنجي هڪڙي دوست، جنهن جو اُن چٽاپيٽيءَ ۾ ڪوبہ ڳجهو مقصد نہ هو تنهن چيو تہ چا آئون ويڙهہ ۽ چٽاپيٽيءَ جو جوش وڃائي چُڪو آهيان. مون هُن کي چٽاپيٽيءَ جون وسيع معنائون ٻڌايون ۽ ويساهہ ڏياريو تہ، جيڪڏهن قومي اتحاد لاءِ اهو اٽر تي پيو تہ، پوءِ آئون نہ رڳو پنهنجن اصولن تي اَٽل بيهندس، پر قومي اتحاد لاءِ بہ سگهہ ٻڻجندس. مون ويچاريو هو ۽ آئون اُن نتيجي تي پهتس، تہ هرهڪ انسان کي اهڙي جاکوڙ جي گهُرج آهي، جنهن سان اهڙو طريقيڪار ٻڌائجي، جنهن سان پنهنجا جهيڙا نبيري سگهجن.

جمعيت علماءِ اسلام ايڏو وڏو عنصر نہ هو جنهن جي پارٽيءَ جو اڳواڻ مُفتي محمود وچين درجي جو ماٺهو هو جيڪو اسان جي پُٺتي پيل سماج ۾ ئي وڏو وزير ٿي پئي سگهيو. نيشنل عوامي پارٽي وري مُختلف مچين جو ميڙ هو ۽ سندن پيڙهہ ڪجهہ ويڙهاڪ علائقن جي پُنيرائيءَ تائين محدود هئي. نيشنل عوامي پارٽيءَ کي سرحد جي ڏاکڻي ضلعن ۾ ڪا اهم چڱي پُنيرائي نہ هئي. پشاور ضلع جي مردان ۽ صوابي علائقن ۾ انهن جو مضبوط مرڪز هو اُن مالاڪنڊ ۾ بہ پنهنجي جاءِ ناهي هئي.

بلوچستان ۾ قبائلي جوڙجڪ سبب نيشنل عوامي پارٽي اُنهن علائقن ۾ طاقتور هئي، جتي قبائلي سردارن جو اثر هو: اُهو خاص ڪري مري- بُگٽي علائقو هو ۽ مينگلن جو جهالاوان وارو علائقو هو ۽ ساراوان جي ڪجهه علائقن ۾ پڻ نيشنل عوامي پارٽي جي سُٺي پوئواري هئي. لسبيلي، سبيءَ، ڪڇيءَ وغيره ۾ ۽ پختون علائقن ۾ انهن جو نہ هئڻ جيترو اثر هو.

ڪوئيٽا ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ پڻ اثر ۽ اختيار کان وانجهيل هئي، ڇوتہ اُهو اثر ۽ اختيارَ ٻاهرين رهندڙن سبب گهٽجي ويو هو. هزارا ۽ ٻين قبيلن جي مختلف فرقن جي پارلياماني جمهوريت جيۡ جوڙ ۾ نيشنل عوامي پارٽي جي ڪا خاص اهميت نہ هئي. مسئلو هونئن بہ گهڻ طرفو هو. نيشنل عوامي پارٽي جا اڳواڻ ڏاها ۽ اربيل هئا. خاص ڪري بلوچ. منهنجي ايماندار ۽ آزاد نظرئي موجب نيشنل عوامي پارٽيءَ جو صدر پختون جوانمرد. مٿئين درجي جو گهڻا ووٽ کڻندڙ سياستدان آهي. بيشڪ هي ڏاهو آهي، پر بيمارپٽي جي حد تائين پنهنجن ويچارن وارو آهي. هُن جي پنهنجي سياءَ سبب يا سندس پنهنجي ذاتي ويچارن سبب هُن ۾ اهڙو لاڙو هو جو هو هڪڙي جهٽڪي ۾ اُڏامڻ لڳي ۽ نقصان ڪرڻ لڳي، ۽ وڏيون غلطيون ڪرڻ لڳي. موتمار قسم جو غلط اندازو لڳائي، هي هلڪڙائپ بہ ڪري سگهي ٿو. اڪبر بگٽيءَ ڪانسواءِ ٻيا بلوچي اڳواڻ گهٽ اڇرج ۾ وجهندڙ آهن. پر گهڻا جوشيلا آهن. نيشنل عوامي پارٽيءَ جي مشهوري جو بنياد سندس اڳواڻن جي قابليت تي يا وري سندس اهميت اُن نظريي ۾ آهي، جنهن ۾ فرقيوار قومپرستيءَ ڏانهن مقناطيسي ڇڪ هئي. خاص ڪري نؤجوان نسل لاءِ. اهو نظرياتي تت هو جنهن سان نيٺ مونکي تضاد ۾ اڇلو پيو. مون چاتو ٿي تہ اُن جو قومي اتحاد. پاڻ جمهوريت ۽ اسان جي سياست تي اثر پوندو. انهن سببن خاطر مون نيشنل عوامي پارٽيءَ کي تاريخي ناٽڪ لاءِ ريجهايو پئي. مون اهو پئي ڪرڻ چاهيو. جيڪو الدومورو اٽليءَ لاءِ ڪرڻ پئي گهُريو. مون انهن کي پاڪستان جي ٻنڌڻ ۾ ٻڌڻ پئي چاهيو.

پر نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اڳواڻن بہ مون جيان پنهنجا اندازا

www.bhutto.org

سوچيا ويچاريا هئا: انهن پاڪستان جو اينريڪو بيلينيئرز ٿيڻ نہ پئي چاهيو. ڍاڪا جي زوال ۽ افغانستان ۾ سردار محمد دائود جي حڪومت ۾ اچڻ سان اهڙيون حالتون پڌريون ٿيون، جو نيشنل عوامي پارٽيءَ جا اڳواڻ اهو سمجهڻ لڳا تہ هاڻي سندن آخري وقت اچي ويو آهي. واقعا تيزيءَ سان مٿي چڙهڻ لڳا ۽ نيٺ آئون سندن شوخي ۽ ويڙهاڪ مقابلي جي موٽ ۾ بلوچستان جي صوبائي حڪومت کي ڊاهڻ تي مجبور ٿيس.

مون آئين ۾ مقرر گُنجائش موجب بلوچستان صوبي ۾ صدارتي راڄ لاڳو ڪيو ۽ اڪبر بُگٽيءَ کي بلوچستان جو گورنر مقرر ڪيو. اڪبر بگٽي منهنجي پارٽيءَ جو ميمبر نہ هو ۽ نہ هو منهنجي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هو. هاڻي هو جنهن جماعت ۾ آهي، سا جهڙي آهي تهڙي نہ آهي. منهنجو مقصد جيتوڻيڪ بلوچستان تائين محدود هو پر سرحد جي وڏي وزير مُفتي محمود احتجاج ۾ ۽ وڌيڪ دٻاءُ ۾ استعيفيٰ ڏيئي ڇڏي، تہ متان آئون هُن کي نہ هٽائي ڇڏيان. اونداهن دڙڪن داب وارن ڪڪرن جي ڇٽجڻ کان پوءِ بلوچستان ۾ بغاوت جو خاتمو ڏکيو ڪم هو. اُن کي ٽوڙڻ ۾ تي ٽڪائيندڙ ورهيہ لڳا. اُن کان بچڻ ڏکيو هو. مون بغاوت کي پُنجي ڏيڻ لاءِ فوج کي ملوث ڪرڻ تي سوچيو پر فوج جو ڪردار وڌندو ويو نيٺ اُن جا اثر شهري ادارن تائين وڃي پهتا.

بهرحال، آئون جيڪڏهن فوجي ڪارروائيءَ سميت جهجهي مقدار ۾ سياسي ۽ سماجي معيشت جي علاج طور بلوچستان ۾ اُپاءَ نہ وٺان ها، تہ فوجي ڪارروائي سوپاري نہ ٿئي ها. منهنجو مقصد منهنجا بنيادي سُڌارا زرعي کيتر لاءِ هئا. جنهن ۾ سرداري نظام کي ختم ڪرڻو هو. روڊن ۽ عمارتون اَڏڻيون هيون. ڳوٺن کي بجليءَ سان روشن ڪرڻو هو. ٽيوب ويلن ذريعي ٻنين ۾ پاڻي پهچائڻ ۽ منجهن ٽريڪٽرن جي هلڻ جي گونج هئي. ۽ ٻيا گهڻ پاسان فائدا هئا. مون غربت ۾ ڦاٿل بلوچستاني ماڻهن جي سوچن کي هٿيڪو ڪيو. آئون اُن ۾ ڪو وڏائي نٿو ڪريان. يا پنهنجيءَ ذات کي نٿو واکاڻيان. پر آئون اها دعويٰ ٿو ڪريان، تہ مون سُتل بلوچستان

www.bhutto.org

کي هٽن کان جهلي جاڳايو ۽ ڪيس ايترو قابل بڻايو جو اهو ويهين صديءَ ۾ پير پائي سگهي، جيڪو باقي سڄي پاڪستان اڳ ۾ پائي چُڪو آهي.

ٻن موقعن تي مون فوجَ کي گهُربل وقت پوري ٿيڻ بعد بلوچستان مان ٻاهر ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو پر ٻنهي موقعن تي فوجَ جي هاٿوڪي چيف آف آرمي اسٽاف اها وڪالت ڪئي ته پڇاڙڪو پيرو کين مُهلت ڏني وڃي، ته هو بچيل نقصان کي پُنجو ڏئي. اُن سلسلي جي خاتمي بجاءِ هو وڌيڪ اجازت گهُري پيو. جڏهن جنرل ٽِڪا خان چيف آف آرمي اسٽاف هو ته اهڙو ڪوبه مسئلو سامهون نه هو پر هاٿوڪي چيف آف آرمي اسٽاف جيان هو انتظامي ۽ سياسي مشورا نه ڏيندو هو. جنرل ٽِڪا خان پنهنجون ذميواريون فوج تائين محدود رکندو هو ۽ غيرفوجي مسئلن ۾ پنهنجيءَ ٽنگ نه ڦاسائيندو هو. پر جڏهن ڪجهه ماڻهو حيدرآباد ٽربيونل جي چار ۾ ڦاسي پيا، تڏهن هي ماڻهو پريشان ٿي پيو. هي سدائين اها اجازت گهُرندو هو ته هو اِفغانستان جي بغاوت پُنيان پوي. هي شهري ملازمن مٿان تنقيد ڪندو هو خاص ڪري بلوچستان جي آخري چيف سيڪريٽريءَ بابت. مون مارچ 1977ع جي چونڊن کان پوءِ جيئن بلوچستان مان فوجون واپس گهرائڻ جو فيصلو ڪيو ته صورتحال مونکي اهڙو ٻڌائي ڇڏيو جو آئون هُن جي عجيب کل جهڙي حڪمت عمليءَ کي پوڳيان.

سرحد صوبي ۾ ڏقيڙ ۽ گڙٻڙ هئي، پر ڪٿي به بلوچستان جهڙي حالت نه هئي. هن صوبي ۾ تباهيءَ بمن جي ڌماڪن سان شروع ٿي. اسڪول ۽ بئنڪون خاص نشانو هئا. بدقسمتيءَ سان نوجوان حيات شيرپائو کي ذڪاري طريقي سان پشاور يونيورسٽيءَ ۾ بم ڌماڪي ۾ قتل ڪيو ويو. پر ٺرت مناسب وقت ۾ صورتحال ضابطي ۾ اچي ويئي.

هوڏانهن افغانستان ۾ صدر دائود باز جيان اسان جي بدلجندڙ حالتن تي اک رکيو ويٺو هو. هُن ڄاتو پئي ته مون سرحد ۽ بلوچستان ۾ حالتن کي اثرائتي نموني مؤثر طريقي سان ضابطي ۾ آندو آهي. جڏهن هُن واقعي ايئن ڀانئيو ته هاڻي حالتن تي منهنجو پُورو ضابطو آهي، ته هُن قائل ٿيڻ

www.bhutto.org

بعد مونکي ڪابل اچڻ جي دعوت ڏني، تہ پاڪستان ۽ افغانستان وچ ۾ سياسي ڇڪتاڻ کي نبيريو وڃي، ڇوتہ هُو بين طريقن بابت سوچي ٽڪجي پيو هو. هُن کي پتو هو تہ مون نہ رڳو حالتن تي ضابطو آندو هو پر پرڏيهي هٿچُراند کي بہ حقيقي ۽ امڪاني طرح غير مؤثر بڻائي ڇڏيو هو. مون هُن جي ڳالهين واريءَ دعوت کي پاٽمرادو ايماندار موٽ ڏني. جڏهن مون 1976ع ۾ جُون مهيني جي پهرين هفتي ۾ افغانستان جي ڌرتيءَ تي قدم رکيو تہ افغانستان جي ڪِلمُک ۽ مُرڪندڙ صدر منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو. هي اهو ماڻهو هو جنهن سرڪار ڌهڻ کان پوءِ پهرين تقرير ۾ گُجگوڙ ڪندي پاڪستان کي ٽڙيون ڏنيون هيون. ڪابل ۾ ڳالهيون دوستاڻي ماحول ۾ ٿيون. صدر دائود چاهيو پئي تہ آئون نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اڳواڻن کي ڇڏيان، تہ جيئن سُٺي ماحول وارو وايومنڊل جُڙي، ۽ اُن جا ڪارائتا اثر ٿين. افغانستان تڪراري ڊيورنڊ لائين کي مڃيندو. هن ڇيو تہ اهڙن سببن خاطر جيڪي آئون هن خط ۾ جاڻائڻ نٿو چاهيان، مون افغانستاني صدر کي ٻڌايو تہ پئڪيج معاهدي پٽاندر ٻنهي طرفن کي ساڳئي وقت اڳتي وڌڻو پوندو. مون هُن کي ٻڌايو تہ هڪجهڙائيپ وارن لاڳاپن ۾ توازن تڏهن ٿي ٿو جڏهن ڏي۔ وٺ تي ٻڌل ناهہ ساڳئيءَ وقت تي ٿئي. مون ساٽس وچن ڪيو تہ آئون نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اڳواڻن کي ڇڏيندس ۽ سندن خلاف ٺُهمتون واپس وٺندس. ساڳئي وقت هو بہ ڊيورنڊ لائين کي مڃي. اسان سُهمت ٿياسين تہ ڳالهيون هلنديون رهنديون. جيڪي پاڪستان ۾ آگسٽ 1976ع ۾ ٿينديون. منهنجي ڪابل ڇڏڻ کان اڳ هڪڙو گڏيل پڌرنامو نڪتو جنهن ۾ ٻڌايو ويو تہ ٻئي مُلڪ پنهنجا سياسي تڪرار پنجن نُقطن تي ٻڌل امن ۽ گڏيل بقا پٽاندر سُلجهائيندا.

جڏهن آگسٽ 1976ع ۾ صدر دائود پاڪستان ايندو تہ اهڙو معاهدو ساڳئيءَ وقت عمل ۾ ايندو. پاڪستاني حڪومت، نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اڳواڻن کي آزاد ڪندي، ۽ سندن خلاف بغاوت جا الزام واپس وٺندي، ۽ موٽ ۾ افغانستان حڪومت هاٿوڪين سرحدن جي ڊيورنڊ لائين کي مڃيندي، افغانستان ۽ پاڪستان جي وزيرن جي سربراهيءَ ۾ سفارتي

www.bhutto.org

آفيس جي عملدارن هڪ فارمولو ٺاهيو جيڪو هنن لاهور ۾ آگسٽ ۾ لکيو. اُهو ڀنهي ڌُرين مڃيو ته 1976ع جي آڪٽوبر يا نومبر مهيني ۾ آئون ڪابل جو دؤرو ڪندس. ته جيئن معاهدي پٽاندڙ ٺاهه جي منطقي نتيجي تي پهچجي. ضلع ڏير ۾ اپريل يا گهٽيل گهوٽالي سبب آئون 1976ع جي نومبر مهيني ۾ ڪابل وڃي نه سگهيس. اهو پوءِ 6 جنوري 1977ع ڌاري نوابشاهه ۾ منهنجي ۽ افغانستان جي مُبصر محترم نوراحمد اتماديءَ جي وچ ۾ ٿيو ته منهنجو ڪابل جو دؤرو مارچ 1977ع جي پڇاڙيءَ ۾ ٿيندو جيڪو پاڪستان جي عام چونڊن جي هڪ يا ٻن هفتن بعد ٿيندو.

بهرحال، بلوچستان ۾ ڏٺيڙ ۽ 'بغاوت' جي اوُج مهل به منهنجي دماغ ۾ اُهي ويچار ڦريا پئي، ته نيپ سياسي نبيرو ٿئي. آئون حيدرآباد جيل ۾ ڪجهه ذميوار امين ذريعي بلوچي اڳواڻن سان رابطي ۾ هئس، جن وسيلي بلوچن ۽ منهنجي وچ ۾ گهٽي ويچارن جي ڏي- وٺ ٿي هئي. تڏهن لاهور ۾ 1976ع ۾ اُن نبيري کي لکيت ۾ آڻي مڪمل ڪيو ويو. آئون اُنهن لاڳاپان کي گهٽي اهميت ڏيڻ لڳس. بلوچ اڳواڻن سان ويچارن جي ڏي- وٺ گهٽي پيرائتي نموني ٿي هئي. نيشنل عوامي پارٽيءَ جي صدر سان بهار مُند ۾ منهنجي اچا ملاقات ٿي هئي، ته 1977ع ۾ منهنجو 'ڪنپير' ڏيان وڳوڙن ڏانهن ڇڪجي ويو.

انهن جي زندگين جي بچاءَ جو انتظام اوُس ٿيڻ کپي ها. خون اجايو ۽ وڃائڻو نه هو. اهو غيرحقيقي هو ته اهڙن حالتن ڏانهن موٽجي، جيڪي جيئن جو تيئن بيٺل هيون. اهو پانئيندي ته ٽن ورهين ۾ ڪجهه به نه ٿيو هو اهڙي اُميد رکڻ جي معنيٰ هئي ته، بلوچن ڪنهن مقصد بنا قربانيون ڏنيون هيون. انهن جو مقصد ڪهڙو هو؟ مهانَ بلوچستان ۽ پختونستان! جيڪڏهن اهو مقصد هو ته پوءِ اهو منهنجي سرڪار ۽ پاڪستاني عوام لاءِ مڃڻ جهڙو نه هو. اسان گهُوماٺجي هڪٻئي آڏو اچي بيٺا هئاسين، ته پاڪستان کي وڌيڪ ٽُڪرا ٿيڻ کان بچايو وڃي، ۽ نيپ اسان سوپارا ٿياسين. جيئن ته انهن جي گهُر بلڪل مڃڻ جهڙي نه هئي: نه مون لاءِ ۽ نه ئي پاڪستاني عوام لاءِ. اهو ايترو ڀيءُ ڏُر لاءِ ممڪن نه هو ته هو اهڙن

www.bhutto.org

حالتن ڏانهن موٽڻ جيڪي جيئڻ جو تيئڻ هيون. قومپرستيءَ ۽ نيم فرقيوار قومپرستيءَ کي سرچاءِ ۾ رکي هلائڻ لاءِ ضروري هو ته اُن کي قومي اتحاد ۾ رکجي، پر عزت ۽ برابريءَ جي بنياد تي. جيڪو بلوچستان جي قومپرستيءَ وارين اُمنگن سان ٺهڪجندڙ هجي ۽ جيڪو بلوچستان جي بغاوت کي ڪُچلي يا منجهس ڏار وجهي. سادن لفظن ۾ اُن جو مطلب هو ته خودمختياريءَ جي مقدار ۾ واڌارو. ۽ اهو منهنجو ڪم هو ته آئون خودمختياريءَ جي وڌندڙ مقداوجي حد مقرر ڪيان. پر سيني ڏُرين سان يڪراءِ تي، جيئن 1973ع ۾ آئين لاءِ ماڻي ويئي هئي.

اُنهن ڳالهين جو منهنجي مٿان دباءُ هو جيڪي مون آمينن ذريعي بلوچ اڳواڻن سان ڪيون. اُن نازڪ مامري ۾ رُڳو هڪڙي امين کي ڀروسي ۾ ورتو ويو هو. منهنجو اُهو ايمان هو ته اُن جي گُنجائش وڌيڪ هئي ته سينيٽ کي وڌيڪ اختيارَ ڏنا وڃن ۽ اهڙي بہ گُنجائش هئي ته هڪ ٻن مسئلن کي وفاقي فهرست مان ڪڍي صوبائي لسٽ ڏانهن منتقل ڪيو وڃي. انهن مسئلن جي لسٽ کي گڏوگڏ رکي سگهجي ٿو. اُن مسئلي تي اسان پنهنجا دماغ کُليل رکون. خودمختياريءَ بابت هڪ نئون ناهہ ڪرڻو پوندو جيڪو جمهوري انداز سان ڳالهين ذريعي ٿئي، جنهن ۾ ملڪ جا اصل اڳواڻ شامل هوندا.

مارچ 1977ع جي چونڊن کان پوءِ مون فيصلو ڪيو ته مسئلي جو سُلجهاءُ ڳالهين واريءَ ميز تي ٿئي. مون ڀانئيو ٿي ته منهنجي خلاف ۽ قومي سطح تي بلوچستان ۾ بغاوت ختم ٿي چڪي آهي. سرحد ۾ زورائتا ۽ ورلي ٿيندڙ واقعا نيٺ ختم ٿي ويا. امن جي صورتحال ۾ سُڌارو آيو ۽ منهنجي پرڏيهي پاليسيءَ سبب هر قسم جي جوکائتي پرڏيهي هٿچُراند (جهڙي تازو آفريڪا ۾ ڏسڻ ۾ آئي) ٿي نہ سگهي. لاهور ۾ آگسٽ 1976ع ۾ ٿيل افغانستان- پاڪستان ناهہ انهن مثبت سوين لاءِ واٽ ناهي. هاڻي ميدان سِڌو هو ته دائمي سياسي توازن لاءِ ٻيهر ڪم شروع ڪجي، ته جيئن هڪٻئي سامهون مُهاڏي ۾ پوندڙ صوبن کي پاڪستان جي وفاقي تاجي پيٽي ۾ متحد رکي سگهجي.

www.bhutto.org

مونکي اڃا بلوچ ۽ پختون اڳواڻن کي پرکڻو هو. مونکي سندن عزت پرئي ناهہ جي خيالَ تي ويچارڻو هو. بهرحال، هاڻي سڀنو پُورو ٿي چڪو هو. حقيقت ۾ اسان جيڪڏهن ڪُل اختياريءَ واريءَ صورتحال ۾ نہ، تڏهن بہ لاپائتي صورتحال ۾ ضرور هئاسين. آئون چوان ٿو تہ اها نماڻائي هئي. جڏهن بغاوت اوُج تي هئي تہ آئون هر وقت اُن ڏِپَ ۾ ورتل هوندو هئس، تہ پاڪستان، افغانستان ۽ هندستان جي سوڙهيءَ جي وچ ۾ نہ اچي. پر اهو ايئن نہ ٿيو. اها منھنجي پڏري سوچُ هئي. بغاوت ڪجھہ خاص جاين تي مس هئي. اوير پاڪستان جيان اها عالمي سطح تي مشهور نہ هئي. جڏهن پرڏيهي دروازا بند ٿي ويا، ۽ ميدان صاف ٿيُ ويو تڏهن وقت آيو تہ هاڻي بندوق هيٺ رکي، ڳالهيون ڪجن. مارچ 1977ع وارين چونڊن کان پوءِ احتجاج سبب ڳالهيون شروع ٿي نہ سگهيون. جيئن مون اُن احتجاج جو سُلجهاءُ ڳوليو تہ ملڪ ۾ جولاءِ 1977ع ۾ مارشل لا لڳو.

جولاءِ 1977ع ۾ اتڪل سان زوريءَ حڪومت تي قبضي کان پوءِ جنرل ضياءالحق ڪابل جو دؤرو ڪيو. صدر دائود سان ملڻ کان پوءِ ٽرت ڪابل مان موٽڻ بعد هُن نيشنل عوامي پارٽيءَ جي اڳواڻن کي حيدرآباد جيل مان آزاد ڪيو. اُهو وقت ئي مستقبل ۾ ٻڌائيندو تہ اهو عمل ڪنهن شرط بنا ڪيو ويو هو يا ڪجھہ خاطرين سبب ٿيو هو. مارچ 1978ع ۾ صدر دائود پاڪستان جو دؤرو ڪيو. ڏاڍيون سُٺيون تقريرون ٿيون. صدر دائود پنهنجين تقريرن مان هڪ ۾ اُن ڳالھہ جو چِتاءُ ڏنو تہ اڃا سياسي نبيري جو سُلجهاءُ رهيل آهي. پر تڏهن اهڙو ڪوبہ گڏيل سرڪاري اعلان نہ ٿيو جڏهن صدر دائود پاڪستان جو دؤرو ڪيو هو.

جيڪڏهن ٿيهن ورهين جي ڇڪتاڻ ۽ ماٺ کان پوءِ، جيڪا ڪڏهن گهڻو تيز ٿيندي پئي وئي، جون 1976ع ۾ ڪابل ۾ آئون ڪابل سرڪار کان اُهو گڏيل سرڪاري بيان ڪيرائي سگهيس، تہ سياسي ڪاوڙ پُرامن گڏيل رضامنديءَ سان رهڻ جي پنجن اصولن پٽاندر نبيرڻ ڪپن. پر اها منھنجي لاءِ پرولي هئي، تہ پوءِ جنرل ضياءَ گڏيل بيانَ ذريعي

www.bhutto.org

چو اُن واعدي جي پُنيرائي ڪرائي نہ سگهيو نہ ڪابل مان ۽ نہ ئي اسلام آباد مان. جڏهن ٻنهي ۾ وڌيڪ ۽ ضروري ۽ ڳجهو ناهہ تئي ها تہ اُن لاءِ وڌيڪ سبب هئا تہ. ڪابل 1976ع واري گڏيل سرڪاري بيانَ تي زور ڏئي. چوتہ اُن ۾ پاڪستان ۽ افغانستان جي عوامي ڀلائي هئي.

شايد تازو ڳجهو ناهہ ٿيو آهي. جيڪو ڪنهن شيءِ يا ڳالهہ لاءِ ڏيڻ يا وٺڻ پٽاندر ناهہ جي اصول تحت لکت ۾ آندو ويو آهي. جڏهن جنرل ضياءَ ڪابل ويو يا صدر دائود 1978ع ۾ پاڪستان آيو. شايد اها وڏي سوبُ هجي. جو گڏيل بيانَ صدر دائود جي پاڪستان واري دؤري جي هڪ مهيني ڪانپوءِ ڪڍيو ويو.

افغانستان ۾ 27 اپريل 1978ع ۾ انقلابي تبديلي آئي. افغانستان جي اڳواڻن چيو تہ پختون ۽ بلوچ مسئلا وجود رکن ٿا. ۽ اُهي اُن سياسي مسئلي جو نبيرو پُرامن ذريعن پٽاندر چاهين ٿا. گُذريل ٻن مهينن ۾ اُن صورتحال بابت هنن گهڻن موقعن تي چيو آهي. آئون هرويرو تنقيد نٿو ڪري گهُران. پر افغانستان ۾ تبديليءَ جي موٽ جوڪائتي انداز سان ڏني ويئي هئي. ايئن پڌرو پئي ٿيو تہ سرڪاري ٽولي ڪي ڇُوٽ ڏني وئي آهي. وري مٿان گهاون تي لُوڻ ٻُرڪڻ ئي هو تہ. حڪمران ٽولي جو پاڪستان قومي اتحاد سان ڳنجوڙ جنهن افغان انقلاب بابت وڌيڪ هاڃيڪار ۽ واهيات بيانَ ڏنا. پريس تي سخت پابندي سبب افغاني انهن چيڙائيندڙ بيانن ڪي سمجهي نہ سگهيا. تہ انهن جو سرڪار سان ڪوبہ ناتو نہ آهي. پر انهيءَ جي سمجهہ ڪين پوءِ آئي. ۽ پوءِ وري اجايا اعلانَ ڪيا ويا تہ. افغانستان ۾ تبديليءَ بابت پاڪستان قومي اتحاد اڳواڻن سان ڳالهيون ڪيون پيون وڃن.

ساڳيءَ وقت افغانستان جي نئين حڪومت ڪي هڪدم مڃيندڙ هندستانَ وڏي ڀاءُ وارو ڪردار نڀائڻ لڳو. هندستاني پرڌيهي وزير لڳاتار بيانَ ڏيڻ لڳو ۽ پاڪستان ڪي پروسو ڏياريو تہ افغانستان بابت اهڙو پريشان ٿيڻ ۽ ڳڻتيءَ جو ڪوبہ سبب نہ هو. انهن بيانن جو مقصد اهو هو تہ نون افغان اڳواڻن جي شاباس هجي ۽ اُن جو پڪ ڏياري وڃي تہ

افغانستان ۾ آيل تبديليءَ سبب هندستان پريشان هرگز نہ آهي. هندستاني وزيراعظم کي اهڙو ڪوبہ حق نہ هو تہ هو اهڙو شهائتا وارو سياءَ رکي، جيڪو مامرا سُلجهائڻ بجاءِ بگاڙي. اهو هڪ ڏک سان بہ شڪار ڪرڻ جهڙو هو. پاڪستان، افغانستان بابت اهڙي اوندهہ ۾ نہ آهي، جو اهو هندستان جي پڪ يا شاباسن تي ياڙي ويهي. واشنگٽن ۾ افغان پرڏيهي وزير اُن ڳالهہ تي زور ڏيندي چيو تہ پاڪستان سرڪار سندس حڪومت کي ميڄڻ ۾ دير ڪئي آهي. پر گڏيل قومن جو هٿيار گهٽائڻ بابت گڏجاڻي اهڙو وجهہ نہ هو جو پاڪستان ۽ افغانستان وچ ۾ نااتفاقين کي هوا ڏجي، ڇوتہ اهو خاص گڏجاڻي رُڳو هٿيار گهٽائڻ بابت هئي.

هڪٻئي جي پريٽ پاڪستاني ۽ افغانستاني نمائندن جا سياسي تڪرارن تي بيان اچڻ لڳا. پاڪستاني نمائندن وري چيو تہ جون 1976ع ۾ افغانستان کان مون جيڪو گڏيل بيان ڏياريو هو، تنهن پٽاندر افغانستان ۽ پاڪستان وچ ۾ ڳالهيون ٿين. جيتوڻيڪ جنرل ضياءالحق ۽ صدر دائود اسلام آباد ۽ ڪابل ۾ هڪٻئي پُنيان ملي چڪا هئا. نيويارڪ ۾ ٿيندڙ خاص گڏجاڻيءَ ۾ پاڪستاني نمائندي کي منهنجي جون 1976ع واري گڏيل بيان تي ئي موٽڻو پيو. هُو ڪوبہ دستاويز يا اهڙو ڪو ناهہ يا گڏيل بيان سامهون آڻي نہ سگهيو جنهن ۾ وڌيڪ اڳڀرائي ٿي هجي. اهڙن ڳالهين سبب، جن جي رڳو هُن کي ئي ڄاڻ هئي، پاڪستاني نمائندن لاهور ۾ 1976ع واري ناهہ جي ڪاغذن کي دٻائي ڇڏيو جن ۾ ڄاڻايل هو تہ سياسي تڪرار ختم ٿي چڪا آهن. اهو ممڪن آهي تہ آگسٽ 1976ع واري ناهہ کي صدر دائود ڪابل ۽ پاڪستان ۾ جنرل ضياءالحق سان ملڻ مهل سفارتي دوکي ذريعي بيڪار بڻائي ڇڏيو هجي. اها پاڪستان لاءِ ڪيڏي نہ اياڳائي هئي، جيڪڏهن اُهو مامرو ورهين جي جاکوڙيندڙ ڪوشش سان نبيريو ويو ها. پر اُن کي وري بيهر کولي پڌرو ڪيو ويو ۽ هاڻي گهڙيال وارو پينڊوليم پاڪستان طرف هو. جيڪو افغانستان طرف ويو ٿيو آهي. پاڪستان ۾ هر بنيادي مسئلي کي اُن مسئلي سميت وري بيهر کوليو ويو آهي.

www.bhutto.org

پاڪستان نہ رڳو پنهنجي لنگرگاهہ جو رستو وڃائي چُڪو آهي، پر اونداهيءَ رات جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي. جڏهن تہ افغانستان سياسي باشعور اڳواڻن جي هٿن ۾ آهي. نئين سرڪار اها پاليسي واپرائي آهي تہ عوام سڀ کان اُتم آهن. انهن جون سيپيتائون برابريءَ جهڙيون آهن. نوان افغان اڳواڻ اصلي پختون آهن، پر نسلي ڪٽرپڻي کان آجا آهن. نئين حڪومت پنهنجي پرڏيهي پاليسي آڻ ڌري ڪوني آهي، پر اُن جا پاڙيسري وڏيءَ طاقت سان، پُراعتماد لاڳاپا آهن. جيڪڏهن اُها پاڙيسري وڏيءَ قوت ڪروڙين ڊالرن جو فوجي هٿيار ۽ سامان صوماليا کي ڏيئي سگهي ٿي، ۽ پوءِ ڪيس معاف ڪري ڇڏي ٿي، جيڪو غيرفطري عمل آهي، تہ پوءِ اها طاقت هن علائقي ۾ اچا بہ وڌيڪ دليريءَ جو نماءُ ڪري سگهي ٿي. بيشڪ اُها عالمي قوت افغانستان کي ڪروڙين ڊالرن جي فوجي امداد ڏيڻ نہ ڪيبائيندي، جنهن ۾ سڀ کان جديد 220 قسمن جا ميزائيل آهن، جيڪو پڌرو آهي تہ ڪابل جي بازار ۾ ڏيکارڻ لاءِ نہ رکيا ويندا. افغانستان جي پرڏيهي وزير نيويارڪ ۾ چيو تہ افغانستان کي رُڳو پاڪستان سان سياسي اٽڪٽ آهي. ۽ هُن اهو چِتائيءَ سان ڄاڻايو تہ افغانستان جو ايران سان ڪوبہ قَدِو يا ڏچو نہ آهي.

هن حڪومت هر ڳالهہ کي گهوٽالي ۾ وجهي ڇڏيو آهي، اُن جو افغانستان ۾ تبديليءَ بابت ورتاءُ ڇيڙائيندڙ ۽ پيانڪ آهي. هن حڪومت جو انداز ٿي ڄَتاڻو آهي، ۽ چرپائپ سندن بيو گُڻ آهي. پاڪستان جي هاڃن لاءِ اسان انهن طريقن جي منطق کي ڏٺو آهي، ۽ سندن منطق آهي، غير منطق جو ٺٺُ تاريخي، جاگرافيائي ۽ نسلي مامرن سبب سرحد ۽ بلوچستان پرڏيهي چانوَ هيٺ اچي ويا آهن. برطانيا جون افغانستان سان وڙهيل ٽي جنگيون مُک واقعا آهن. هندستان- پاڪستان نهڻ کان اڳ برطانيا ۽ افغانستان وچ ۾ ڳالهيون ڪنهن مقصد بنا نہ آهن. بلوچستان جو هڪڙو حصو پاڪستان ۾ آهي، تہ وري بيو ايران ۾ آهي. اُن جو هڪڙو ننڍو حصو افغانستان ۽ سوويت يونين ۾ پڻ آهي.

www.bhutto.org

اسلام آباد جي انتظام هيٺ آيل حساس ’غير علائقا‘ منهنجي طرفان سنڌن بابت حڪمت عملي بدلائڻ کان اڳ پراڻين حڪومتن طرفان ’قانون کان آجي ڌرتيءُ‘ جيان هلايا ويندا هئا. پر ڏيهي عنصر ڪٺي ڪيڏو به اهميت جو هجي، پر اُن مسئلي کي ڪجهه وڏيڪ مونجهارو ۽ پيچيدگي ڏني آهي، جنهن سبب گهربل ڏيهي خودمختياريءُ لاءِ گهُر کي گهٽي هاڪ ۽ ڌيان مليو. گڏوگڏ بلوچستان جي جنگي اهميت خاص طور 1973ع واري تيل گهوٽالي کان پوءِ اُن مجموعي صورتحال ۾ خاص عنصر هئي.

ون يونٽ کي پاڪستان لاءِ الاهي رحمت ۽ خودمختياريءُ کي مسلمانن لاءِ آٽوٽندڙ نظريو سمجهندڙ ماڻهن لاءِ رڳو بلوچستان ۽ سرحد مسلمان قوميت جا بگڙيل پُٽ نه هئا. پر سنڌ جي خودمختياريءُ گهُرندڙ پڻ ايترائي زوراڻا هئا. حقيقت ۾ فرقيوار قومپرستيءُ وارو جذبو سنڌ ۾ گهٽ هو. سياسي ۽ فڪري ويچار کان سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد کان گهٽ اڳتي هئي. هتي سياسي اثر ۽ اختيارَ ڪانسواءِ تاريخي ۽ معاشي ويچار حصو وٺن ٿا. سنڌ جو مسئلو جيتوڻيڪ ڪنهن قدر بلوچستان ۽ سرحد کان شديد آهي، تنهن کي ساڳيءَ قسم جي ايڏي مشهوري نه ملي سگهي آهي، ڇوته نسلي ۽ ٻيا لاڳاپيل لاڙا سرحد ۽ بلوچستان جيان پاڙيسري ملڪن تائين وڌي نه سگهيا آهن. فرقيوار قومپرستي اڪثر صوبي جي سنڌي ماڻهن تائين محدود آهي، ۽ صوبي جي غير سنڌي ماڻهن سان لاڳاپو نٿي رکي. غيرسنڌي آبادي گهڻو ڪري ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر جي مُک شهرن ۾ رهي ٿي، ايستائين جو ننڍين شهرن ۽ واهڻن ۾ غيرسنڌي تعداد ۾ سنڌين کان وڌي ويا آهن. انهن وڏي پيماني تي معاشي قوت ماڻي آهي. اُهي وڌيڪ مُنظم آهن ۽ سرڪاري توڙي فوجي نوڪرين ۾ سنڌن پير چڱا کُتل آهن. تنهنڪري ٻين قومن جي ڀيٽ ۾ اهو سمجهيو وڃي ٿو ته، سنڌ جي فرقيوار قومپرستيءُ جو ڇوهه زور سان ڦاٽو ته اُن کي سولائيءُ سان ضابطي ۾ آڻي سگهبو. اُن جي پرڏيهي پُٺڀرائي به نه آهي، ۽ ڏيهي طور به اها محدود آهي. ايئن ڇئجي ته سنڌوديش هلچل کي خاص ڳڻپيرتا سان نٿو

ورتو وڃي، پر ان کي گهٽ سمجهڻ بہ هڪڙي غلطي آهي.

سچائي آهي تہ سنڌ ۾ ٻاهرين ڪيڏ ۽ دوکي جو هٿ نہ آهي، پر اُن جي اها معنيٰ نہ آهي تہ حساس مسئلي کان لنوايو وڃي، يا ٻڌالين يا ٻر گيڊ جي تعداد ذريعي فرقيوار قومپرستيءَ جي جذبي جي تصديق ڪجي. 1843ع واري فتح کان پوءِ گهڻي وقت تائين ايئن سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ڳنڍيو ويو. رڳو 1936ع ۾ اُن کي بمبئي پريزيڊنسيءَ کان ڌار ڪيو ويو. سنڌ جي ڪيئي پاڳن ۾ چڱي تعداد ۾ هندو اچا بہ رهن ٿا. هندستان جي راجستان صوبي جي سرحد سان لڳولڳ ٿرپارڪر ضلعي ۾ هندو ڪجهہ تعلقن ۾ گهڻائيءَ ۾ آهن. ٿرپارڪر جا ٺاڪر ۽ راڻا پنهنجي علائقي ۾ اثر ۽ اختيارَ رکن ٿا. انهن جا راجستان جي شهزادن سان سڱاوتيءَ وارا ۽ ٻيا رَت جا رشتا آهن، ۽ سرحد جي ٻنهي طرفن کُر ۽ مهر رهن ٿا. توهان کي شايد اهو ڄاڻڻ جو چاهہ هجي تہ 1965ع ۾ پاڪستان ۽ هندستان وچ ۾ ٿيل ويڙهہ ۾ پاڪستاني فوجن جيڪا آخري جاءِ هٿ ڪئي، سا راجستان ۾ پنواڻي هئي. سنڌ ۽ راجستان جا ڪهڙا بہ نازڪ رشتا هجن يا ڪي نہ بہ هجن، جن جو هتي ٿورڙو لکيو ويو آهي، تنهن ۾ هندستان جا مقصد ۽ لالچ اچا وڌيڪ اهم آهن.

هندستان ننڍي کنڊ جو ورهاڱو دل سان نہ مڃيو آهي. جڏهن هن ڏٺو تہ بنگالين جنگ جو آواز اُٿاريو آهي تہ هن ڏاڍائيءَ سان اوڀر پاڪستان کي ڌار ڪيو. بنگال جي آزادي تڏهن اوڀر پاڪستان جي غير بنگالي آبادي کي نہ نتيجو ڪڏي نہ سگهي ۽ لتاڙجي ويئي. هندستان لڏي ويل سنڌي هندو هندستان جي خاص پڙهيل ڳڙهيل مهذب طبقي ۾ وڏو اثر رکن ٿا. مارچ 1977ع ۾ جڏهن ڀارتي جنتا پارٽي چونڊون کٽي آئي تہ وزيراعظم جي عهدي جو نالو ٻن بزرگ سياستدانن جي هٿ ۾ هو جن مان هڪ هو جئي پرڪاش نارائڻ ۽ ٻيو هو آچاريا ڪرپلاڻي، جيڪو سنڌي هندو هو.

ورهاڱي وقت جڏهن سنڌي هندو سنڌ ڇڏي هندستان ويا پئي، تہ آچاريا ڪرپلاڻي سنڌ آيو ۽ هندن جي لڏپلاڻ ۾ مدد ڪئي. محمد علي

www.bhutto.org

جناح هُن کي نياپو موڪليو تہ هو سنڌي هندن کي سمجهائي تہ اُهي پاڪستان نہ ڇڏين. جنهن تي آچاريا ڪرپلانيءَ ڪاوڙ ۾ ورائيو تہ. "شانُ سان ويندا سين. ۽ مانُ سان ايندا سين." محترم آڏواڻي جنتا حڪومت ۾ دهليءَ ۾ سُڌسماءَ جو وزير آهي. ساڳيءَ طرح نيشنل ڪانگريس ۾ اهڙا گهڻي تعداد ۾ اثر ۽ اختيار رکندڙ سنڌي هندو بہ آهن.

هندستان 1971ع واريءَ پاڪ- هند جنگ ۾، سنڌ سيڪٽر تي وڏيڪ زور ڏنو جنهن جو لازمي طور گڏيل سياسي فوجي مقصدَ هو. ڊگهي مُدي ۾ آتل مقصد کي سامهون رکندي، اهو اچرج ۾ وجهندڙ نہ هو. تہ. هندستان جي اها ہين ۽ ٽين حڪومت هئي، جنهن افغانستان جي نئين حڪومت کي ميڃيو هو. اُن صورتحال تي مٿاڇري نهار وجهندي مون ايجا ڪراچيءَ بندر جي اهميت کي نہ ڇُهيو آهي. ۽ نہ ئي سنڌ جي وڏي بلوچ آباديءَ بابت ڳالهايو آهي، جيڪا غيرسنڌين جي ڪاتي ۾ ٿي اچي، نہ پختون آبادي جيڪا سنڌ ۾ رهي ٿي، جيڪا پڻ غيرسنڌين جي ڪاتي ۾ ٿي اچي، ۽ نہ هاٿوڪي پختون پورهيت ۽ مزدور طبقي بابت، جيڪو ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيو آهي.

آئون جڏهن پاڪستان جو صدر ٿيس تہ. سنڌوديشَ هلچل پنهنجي اوُج تي هئي، پر آهستي ۽ خاص ڳالهين سبب منهنجي ساڍن پنجن ورهين جي پاڪستان مٿان ضابطي دؤران. آئون اُن جذبن کي مُڏو بڻائي ڇڏيو ۽ نوجوانن جي سوچ کي پاڪستاني قوميت جي جذبي ۾ سموهيو. 1970ع وارين چونڊن ۾، منهنجي پارٽيءَ جنهن قومي نياپو ڏنو تنهن سنڌوديش هلچل جي سرواڻ کي سندس ئي علائقي ۾ ٽيهن هزارن کان وڌيڪ ووٽن سان شڪست ڏني. اها وڏي سوڀ هئي تہ سنڌوديش هلچل جي بنياد کي پاڙؤن پٽي ڪيڄي. آئون وري ٻيهر ورجايان ٿو تہ. اها طاقتور هلچل هئي. مونکي ڄاڻايو ويو آهي ۽ مونکي اُن تي اچرج نہ آهي تہ. اُها هلچل وري تيزيءَ سان سگهاري پئي ٿئي. اهو پڌرو ٿئي ٿو تہ. گُذريل ٻارهن مهينن ۾ اُن هلچل گهڻي قدر اُهو بنيادُ ماٺي ورتو آهي، جيڪو هُن وڃايو هو.

www.bhutto.org

ڪٺور قوت تي پروسو رکندڙ ۽ هندستان سان ڪيڏندڙ مارشل لا ٽولو سمجهي ٿو ته، اُهي سڀ مسئلا ضابطي ۾ آهن. افغانستان ۾ آيل اوچتو تبديلي پهرين حڪومتي ٽولي کي ڪڙڪائي وڌو پر جيئن ته 28 اپريل 1978ع تي ڪو آسمان نه ٽُٽو تنهنڪري فوجي ٽولو چاپلوسيءُ جو وڏيڪ پُراميد مطلب ڪيڻ لڳو ۽ پنهنجو وچايل توازن سُڌارڻ جي ڪوشش ڪئي. اصل ۾ فوجي جنتا کي هڪڙي سٽ ۾ بڪڻ نه کپندو هو. اُن کي اهو فيصلو ڪرڻ کپندو هو ته، اُها هاڻي هن ملڪ جي ماڻهن کي گڏيندي ٽٽيندي.

افغانستان ۾ تبديليءَ سان ڏرتيءَ ۾ ڏار نه پيا. مونکي افغانستان ۾ آيل تبديليءَ نه ڏيڄاريو هو ڇوته اهو منهنجو لاءِ اچرج نه هو. آئون پانئيان ٿو ته اُن ملڪ ۾ انقلاب وڏي اؤسر آهي. جيڪا هن علائقي ۾ پاڪستان جي 1971ع ۾ ٽُڪرا ٿيڻ کان پوءِ ٿي آهي. منهنجو ويساهه آهي ته پاڪستان جو مُستقبل اُن اؤسر کان الڳ ٿلڳ آهي. آئون سوچيان ٿو ته ڇا صدر دائود اُن جهيڙي ۾ شامل ٿئي ها؟ جڏهن ته ايران جي پاڪستان لاءِ پُنيرائي گهڻي قيمتي آهي.

هاڻي پاڪستان ۾ ماڻهن جي پاڻمرادو ڦهلجندڙ ڪاوڙ کان لنوايو ويو آهي. اقليتن لاءِ ڏار چوندين وارو سرشتو زور ٺڙهي. ساڻن گهڻو متڀيد وارو ورتاءُ ڪيو ويو آهي. اُن فيصلي مان اُن ٽولي جي سوچن جو پتو پوي ٿو ته چونڊون ٿيندڙيون به يا نه. پورهيت طبقي کي فوجي جنتا جي رجعت پسند ۽ پُڇا ڳاڇا کان مٿانهين پاليسين سبب ڇني ڏار ڪيو ويو آهي. عوام سان ڪنهن به قسم جي ڳالهه ۽ لاڳاپو نه آهي. سياسي سرگرمين تي پابندي آهي. صحافين سان اڻنگو ورتاءُ ڪيو ويو آهي. سياستدانن کي ڪنهن متڀيد بنا جيلن ۾ واڙيو پيو وڃي. سياسي ڪارڪنن کي ڦَٽڪا هنيا پيا وڃن. شاگردن جي جذبن کي چيڀاٽيو پيو وڃي ۽ ايئن ٿو پانئجي ته اُها انڌير نگريءَ جي ابتدا آهي. عورتن کي سوڙهو گهُٽي چادرن ۾ بند ڪيو ويو آهي. ڪامورا ۽ پوليس ڪنهن ضابطي ۽ نگهبانيءَ بنا ڪم پيا ڪن. رشوت ضابطي کان مٿي چڙهي ويئي آهي. ايتريقدر جو فوجي جنتا

www.bhutto.org

حڪومت ٽولي جي پاڪستان قومي اتحاد وارن دوستن سان به دوکو ڪيو آهي، ۽ سندن اکين ۾ سُرمو پاتو آهي. انهن کي استعمال ڪيو پيو وڃي ته جيئن حڪومتي ٽولو سدائين اقتدار ۾ رهي ۽ سندن انهن ڪوشش کي سولو بڻايو وڃي ته مون مان سولائيءَ سان ڪيئن ڇِند ڇڏائجي.

ملڪي معيشت گهوٽالي ۾ آهي. سڀ ادارا تباهه ڪيا ويا آهن. پارليامينٽ به ايئن مُئي پيئي آهي، جيئن گونگا ٻوڙا ڪوڪا. 1973ع جو آئين زمين کان ڇهه فوٽ هيٺ دفنايو ويو آهي. حڪومت ٽولو هر هنڌ ناڪام ويو آهي، ايٽريقدر جو انهن جي شيروانيءَ واري مُهم به ناڪام ويئي آهي. اهڙين حالتن ۾ جن ۾ حڪومتي ٽولي کي ڊِڪاريو وڃي ۽ اها اڪيلي رهجي ويئي هجي. ايران اُن ٽولي کي ڪيئن بچائيندو خاص طور پرڏيهي هٽچُراند سان اهڙيءَ حالت ۾ ايران تي زور وجهبو ته وري اهو پري رهي، يا وري پنهنجي ملڪي سلامتيءَ ۽ سندن مفادن کي بچائي.

اُها ڇريائپ آهي. سچ اهو آهي ته اها ڇرئي جي غلطي آهي، ڇو ته جنرل ضياءالحق هندستان کي پيارو ۽ مهان پاڙيسري سڏيو آهي. ڇا هندستان جي هٿوڪا اڳواڻ ماٽ ڪري ويهندا ۽ اهو ڏسندا رهندا ته پاڪستان ۾ ڪهڙا نتيجا ۽ نقش ٿا نڪرن. جنرل ضياء هندستان کي خوش ۽ ريجهائڻ لاءِ جيڪو به ڪريءِ ايٽريقدر ڪٿي ڇئي ته ڪشمير بابت ڪي به ڳجها راز نه آهن، تڏهن به هندستان، پاڪستان جي ماس ۾ چَڪ هڻندو. 12 جون 1978ع تي هندستان جي وزيراعظم آمريڪا ۾ چيو ته هندستان چين خلاف علائقائي ۽ سرحدي تڪرار ان مفاد ۾ ڇڏڻ چاهي ٿو ته چين سان دوستاڻا ناتا بحال ٿين. رُڳو به مهينا اڳ هندستان جي وزيراعظم پاڪستاني صحافين کي ٻڌايو ته هو چين تي زور ڏيندو ته هو هندستان کي سندس لداخ وارو علائقو موٽائي ڏئي.

افغانستان ۾ انقلاب کان اڳ غير دانشمنداڻو رَويو ڏيکاريو ويو هو پر ٻن مهينن کان پوءِ اُبتڙ ورتاءُ جو نماءُ ڪيو ويو جنهن جو مقصد هو ته پاڪستان مٿان گهٽڻ پاسائين حملي سبب چين کي غير مؤثر بڻائجي، جنهن بابت هڪ پختون اڳواڻ 1972ع ۾ چيو هو ته پاڪستان ٽن ڀاڱن ۾

www.bhutto.org

ورهائجي ويندو ۽ اهو هندستان جو رٿيل پڪو پختو مقصد آهي ته پاڪستان جو ڏيوالو نڪري. اهو سوچڻ چريائپ جي انتها ٿيندي ته هندستان سان واپار ڪشمير ۽ سلال ڊيم بابت ويچاريو وڃي. ته هندستان باقي پاڪستان مٿان ڳڙڪائڻ وارين اکين سان نه نهاريندو. اُتلندو رعايتون هندستان جي ٻڪ ڪي ويتر وڌائيندي يون. هٿيار اُڇلائڻ ۽ سمجهوتن سان هندستاني اڳواڻ اهو سمجهندا ته پاڪستان باعزت قوم ٿي جيئڻ لاءِ قوت ارادي وڃائي چڪو آهي. بيشڪ هندستان هٿچراند ڪندو پر جيڪو شڪ اُهو آهي ته پاڪستان جا چار صوبا ڪاهيندڙ طاقتن ۾ ڪيئن ورهائبا. اڄڪلهه مُرارجي ڊيسائي ۽ اٽل بهاري واجپائي 'ڪنن جي ڪچن' مارشل لا حڪمرانن جي ڪنن ۾ ڪير ۽ ماکيءَ جا لفظ پيا آلاپين. اها سِڌي چال آهي. واجپائي 'جن سنگهه' جو اڳواڻ رهي چڪو آهي. اُن سان ڪهڙو فرق ٿو پوي ته هو اڄڪلهه ڇا ٿو چوي. هن يا جنگ سنگهه جي ڪنهن تعارف جي ڪُهرج نه آهي. جيستائين مرارجي ڊيسائيءَ جو ناتو آهي ته پاڪستان هلچل جا برک سياستدان اڃا جيئرا آهن. جيڪي پڪ ڪندا ته سردار ولڀ ڀائي پٽيل ڪانسواءِ بيو ڪو ڪانگريس اڳواڻ پاڪستان جي مخالفت ۾ ايڏو بيرحم نه هو جيترو هندستان جو هاڻوڪو وزيراعظم. نهرو ۽ اندرا گانڌي اُن کان وڌيڪ ڪشادا دماغ ۽ صبر وارا هئا. اُهي پٽيل ۽ ڊيسائيءَ جيان ساڙيلو نه هئا.

اُن ڏس ۾ سُٺو آهي ته آئون بيهر ورجايان ته رچرڊ نڪسن پنهنجن تازن ڇڏيل ساروٽين ۾ اهو ڄاڻايو آهي ته هندستاني اڳواڻن جو پاڪستان ڏانهن ورتاءُ دوکي ۽ آويساهيءَ وارو آهي.

آئون 4 نومبر جي صبح جو اوول آفيس ۾، هندستان جي وزيراعظم اندرا گانڌيءَ سان مليس. هُن جو آمريڪا ڏانهن دؤرو نازڪ وقت ۾ ٿيو هو. اٺ مهينا اڳ اوبر پاڪستان ۾ يحيٰي خان جي حڪومت خلاف وڳوڙ ٿيو هو. هندستاني آفيسرن اهو اطلاع ڏنو ته اٽڪل هڪ ڪروڙ پناهگير اوبر پاڪستان مان ڀڄي هندستان پهتا هئا. اسان کي پتو هو ته يحيٰي خان کي نيٺ اوبر پاڪستان جي آزاديءَ واري مطالبي آڏو جهُڪڻو پوندو

www.bhutto.org

تنهنڪري اسان ڪانئس مطالبو ڪيو ته هو وچٿرو ۽ پرچائيندڙ ورتاءُ ڏيکاري. اسان کي اها شڌ نه هئي ته هندستان اُن وجهه مان فائدو وٺندو ۽ نه رڳو اولهه پاڪستان جو اوير پاڪستان مٿان ضابطو ختم ڪندو پر اولهه پاڪستان کي ڪمزور پڻ ڪندو. جنهن طريقي سان اهو ٻڌايو ويو ته ويٽنام ۾ جنگ ختم پئي ٿي، ۽ چين جنهن طريقي سان جرئتمند قدم کنيو تنهن تي اندرا گانڌيءَ اُن کي ساراهيو. اسان پاڪستان ۾ ڏکي صورتحال تي ٻه ڳالهايو ۽ مون زور ڏنو ته اهو ڪيڏو نه ضروري هو ته هندستان کوا هڙو اُپاءُ نه ڪٽي، جنهن سان اسان جون حالتون ويتر خراب ٿين.

اندرا گانڌي چاهه سان مونکي پروسو ڏياريو ته "هندستان پاڪستان خلاف ڪنهن به طرح مخالفت وارو ورتاءُ نه رکندو. هندستان اهو ڪڏهن به نه چاهيو آهي ته پاڪستان تباهه ٿئي يا اِهو مستقل طور ڄڏو ۽ بيوس ٿئي. سڀ کان اُتم هندستان علائقي ۾ امن موتائڻ چاهي ٿو. اسان هر قيمت تي وڳوڙ ڏِڪي ڪيڻ ٿا چاهيون." پر مونکي پوءِ پتو پيو ته اسان جيئن ڳالهايو تنهن وقت اندرا گانڌيءَ کي پتو هو ته هن جا جرنيل ۽ صلاحڪار اوير پاڪستان ۾ دخل ڏيڻ جون سِٽون سَٽين پيا ۽ سوچين پيا ته اُن جي ٻه گهُرج آهي ته اولهه پاڪستان تي ٻه حملو ڪجي.

اُن صبح مونکي اُن سچائيءَ گهٽي ڳنٽيءَ ۾ وڌو ته جيتوڻيڪ اندرا گانڌي امن لاءِ پاڻ ارپڻ لاءِ ساک ڪنئي هئي. هُن اُن لاءِ ڪجهه نوس اُپاءُ نه ورتا هئا. ته جيئن چڪتاڻ گهٽائي سگهجي. يحييٰ خان اُن ڳالهه تي راضپو ڏيکاريو هو ته هو هندستاني سرحدن وٽان پنهنجون فوجون پوئتي هٽائيندو. جيڪڏهن هندستان به اُهو ڪيو ته پر هن اهڙو ڪوبه وچن نه ڏنو. هڪ مهينو پوءِ روسي هٿيارن سان هندستان اوير پاڪستان تي حملو ڪيو ۽ اولهه پاڪستان جي سرحدن تي ٻه ويڙهه لڳي. پر اهو پروڙڻ ممڪن نه هو ته هندستان جو ڪهڙو مقصد هو ته پاڪستاني فوجن کي ٻچڙو ڪجي يا اهو وڏي پيماني تي پرپور ۽ مڪمل حملو هو؟ جنهن جو مقصد پاڪستاني فوجن کي روڪڻ هو. اُن پيماني جي جنگ جا منصوبا مهيني کان گهٽ عرصي ۾ نهي نه پئي سگهيا. ۽ آئون اُن سوچ تي اَٽل

www.bhutto.org

هوس ته اندرا گانڌي ڇاٽي واٽي مونکي گڏجاڻيءَ ۾ دوکو ڏنو هو.

اُهي ويچار رچرڊ نڪسن جي ساروڻين واري ڪتاب جي 525 ۽ 526 صفحن تي لکيل آهن. جيڪڏهن آزاد ويچار رکندڙ اندرا گانڌيءَ رچرڊ نڪسن جهڙي تجربيڪار ۽ مُدبر سياستدان کي دوکو ڏيئي سگهي ٿي، ته هندستان جو ورتاءُ پاڪستان ڏانهن ڪهڙو هو ته پوءِ اسان رُڳو اهو سوچي سگهون ٿا، ته سازيلو پارٽي جنتا پارٽيءَ جا اڳواڻ پاڪستان جي ناتجربيڪار مارشل لا حڪمرانن جي ڳچيءَ ۾ ٽڳي ۽ چاپلوسيءَ سان ڪهڙا نه ٽوڙ ويڙهيندا.

فوجي ٽولي کي اهو پتو ئي نٿو پوي ته، سندن نڪ هيٺان ڇا پيو ٿئي. اُن جي هڪ نشاني طور اهو ڏيکاريو ويو آهي ته وزيراعظم سيڪريٽريٽ کي مارشل لا حڪمرانن آڏو ڪيئن سازيو ويو. اُهي سمجهن ٿا ته هتي مڪمل امن ۽ حالتون سازگار آهن. ڇوته سياسي سرگرمين تي پابندي آهي. پر سياسي سرگرمين تي پابندي نٿي وجهي سگهجي. ڇوته انسان سياسي جانور آهي، ۽ رياست سياست جو ٿيٽر آهي. سياسي سرگرميون مٿاڇري تي رهن ٿيون يا وري اُهي ڳجهيون ٿي وڃن ٿيون. جيڪڏهن اُها رفتار رهي ته پوءِ ڪجهه عرصي ۾ ئي پاڪستان اٽليءَ واري ريڊ برگيڊ جيان پنهنجي ئي قسم جون ريڊ بريگيڊ ڏسندو.

سياسي سرگرمين تي پابندي وجهي، فوجي ٽولو دهشتگرديءَ کي وڌائي ويجهائي پيو. جيڪڏهن ڊومنيڪن ريپبلڪ جهڙي ننڍڙي مُلڪ ۾ سياسي سرگرمين تي پابندي مڙهي نٿي سگهجي، ته پوءِ پاڪستان ۾ سياسي سرگرمين تي پابندي ڪيئن ٿي وجهي سگهجي. سياسي سرگرمين تي پابندي اصل ۾ انهن ماڻهن لاءِ دعوت آهي، جيڪي رياست جي حڪمراني غلط طريقن ۽ ٽڳين سان ماڻين ٿا. مارشل لا ٽولو فرينڪسٽائين جو تجربو آهي، اُن جو سياسي آکاڙي ۾ هٿچراند سبب پاڪستان ۾ هي علائقو غيرمتوازن ٿي پيا آهن، ۽ اڃا اُن جو ڪوڙو فصل لُڻڻو پوندو.

www.bhutto.org

جڏهن سُپريم ڪورٽ تنهنجي ماءُ جي درخواست ٻڌي پئي. تہ مون هاءِ ڪورٽ کي ٻڌايو تہ. جيڪڏهن آئين معطل ٿيو يا اڻ ڄاڻايل مُدي تائين رد ٿيو تہ اُن جو نتيجو پاڪستان لاءِ ڀيانڪ ۽ موتمار نڪرندو. مون ڪورٽ کان مطالبو ڪيو تہ. عام چونڊن جي تاريخ مقرر ڪري ۽ اُن جي پڪ ڏياري تہ مارشل لا ٿورڙي عرصي ۾ آئيني حڪومت کي گُس ڏيندي مون ڪورٽ کي ٻڌايو تہ 'نظريہ ضرورت' پٽاندر مارشل لا کي جائز ڪوٺڻ جي مطالبي کي ڀوائتي سپني جيان سمجهڻ کپي. هڪ گوڙڙي گوري سمجهڻ کپي، جنهن کي اسان ڳڙڪائي چڪا آهيون، ۽ اهڙو سپنو جيڪو گذري ويو هجي. مون اهو پڌرو ڪيو آهي تہ جيڪڏهن اُهو عرصو ٿورو ۽ گهٽ نہ رهيو جنهن وقت ۾ گاديءَ تي ڪوبہ نہ هجي. تہ پوءِ عوام اهو ضرور سوچيندو تہ آئين کي رد ۽ منسوخ ڪيو ويو آهي.

عوام اهو ناجائز افسانو نہ مڃيندو تہ اهو معطل آهي. اُن کان پاسو ڪيو ويو آهي. ان ڏس ۾ اهو پڻ وڏي واڪ چئي سگهجي ٿو تہ. پاڪستان کي وري 1947ع ڏانهن واپس ڌڪيو ويو آهي. ۽ اُن جو وجود 1973ع واري آئين "جنهن کي عوام منظور ڪيو هو" پٽاندر نہ پر هندستان جي آزاديءَ اِري ايڪٽ مطابق، جنهن کي "1947ع ۾ برطانوي پارليامينٽ منظور ڪيو هو" رکيو ويو آهي. گڏوگڏ اُن ڳالهہ جو بہ سوال اُٿي ٿو تہ. وفاق جي چئن صوبن جي خودمختياريءَ جو مقدار جيڪڏهن ٻاهر وفاق ڇڏي ڏنو تہ اهو پاڻمرادو صوبن ڏانهن واپس هليو ويندو ڇو تہ 1973ع وارو آئين معطل آهي.

پر بدقسمتيءَ سان سُپريم ڪورٽ منهنجي چتاءُ تي ٿورڙو بہ ڌيان نہ ڏنو. مارشل لاءِ کي وڌيڪ اينگهاريو ويو. اهو ڪو اهڙو مهمان نہ آهي. جنهن جو آڌرڀاءُ ڪجي. اهو چوڻ کُل جهڙو ٿيندو تہ 1973ع وارو آئين اڃا تائين فعال ۽ قائم آهي. اٽڪل هڪ سال کان اُهو عمل ۾ نہ آهي. اُن جا چونڊن بابت بنيادي نُقطا هڪ ماڻهوءَ جي ڏاڍائي سبب بدلايا ويا آهن. ساڳيو ماڻهو قلم جي هڪ جُنبش سان آئين ۾ تبديليون ۽ وڌيڪ تبديليون آڻي سگهي ٿو. مونکي ڀروسو آهي تہ هو مستقبل ويجهي ۾ آئين ۾ وڌيڪ وڍڪٽ ڪندو.

www.bhutto.org

پاڪستان جي اخلاقي ۽ سياسي صورتحال اها آهي تہ اهو برطانوي پارليامينٽ طرفان منظور ڪيل هندستان واري آزاديءَ وارو ايڪٽ 1947ع ڏانهن موٽي ويو آهي. صوبن جي خودمختياريءَ جو مقدار جيڪو هنن شعوري طور وفاق اڳيان رکيو هو سو واپس صوبن ڏانهن موٽي ويو آهي. منهنجو صدر دائود سان ڊيورنڊ لائين بابت رضانامو جيڪو آگسٽ 1976ع ۾ نبيريو هو جنرل ضياءَ جي اچڻ کان پوءِ صدر دائود اُن کان گوشنات پيو ڪري يا اُن کي سمجهہ ۾ نہ ايندڙ سبب خاطر ماڻهن کان لڪايو پيو وڃي.

هاڻي اچو ڏسون تہ اسان ڪٿي بيٺا آهيون:

1. ملڪ آئين بنا هلي پيو.
2. پاڪستان هاڻي حقيقت ۾ 1947ع واري هندستان جي آزاديءَ واري ايڪٽ موجب آهي، جنهن کي برطانوي پارليامينٽ منظور ڪيو هو.
3. ڪنهن بہ طريقي سان صوبن اها خودمختياري ماڻي ورتي آهي، جيڪا هنن 1973ع واري آئين پٽاندر وفاق کي ڏني هئي.
4. افغانستان ڊيورنڊ لائين کي نٿو مڃي.
5. افغانستان اجا چوندو ٿو اچي تہ بلوچن ۽ پختونن جو مسئلو پاڪستان سان پُرامن طريقي نبيرڻو آهي. افغانستان وڌيڪ ايئن بہ چئي ٿو تہ پاڪستان سان سياسي مسئلو اجا موجود آهي، ۽ ايران سان نہ آهي.
6. هندستان پنهنجن شرطن پٽاندر ڪشمير جو مسئلو نبيرڻ چاهي ٿو.
7. هندستان چين سان سرحدي تڪرار نبيريا آهن، ۽ چين سان دوستاڻا ناتا چاهي ٿو.
8. سوويت يونين، افغانستان سان واعدو ڪيو آهي تہ هو افغانستان جي نئين سرڪار جي پُٺڀرائي ڪندو.
9. سوويت يونين سينٽو ۾ پاڪستان جي ميمبرشپ تي اعتراض اُٿاريو.
10. شهنشاهہ ايران چتاءُ ڏياريو آهي تہ جيڪڏهن ايران ۾ گڙٻڙ هلندي رهي، تہ پوءِ توده پارٽيءَ کي اُن جو فائدو پهچندو.

www.bhutto.org

11. هندستان پنهنجي ايٽمي توانائيءَ ذريعي علائقي ۾ حڪومتي حق پيو مڙهي. هن پاڪستان جو اُهو نُقطو رد ڪري ڇڏيو آهي تہ ايشيا کي پُرامن علائقو ڪونيو وڃي.
12. پاڪستاني عوام بلڪ ناآسودو آهي، ۽ مايوس آهي. اُن ۾ ڪو اچرج نہ آهي، تہ 'گارجين' اخبار اسان لاءِ لکيو آهي تہ "پاڪستان اهڙو مُلڪ آهي، جنهن جو ڪو سُلجهاءُ ئي نہ آهي."

تيهن ورهين ۾ اُها وحشي صورتحال ڪيئن ٿي آهي، تنهن جو سبب اهو آهي تہ جو 1954ع کان وٺي اُهي وحشي سِڌو سنئون پاڪستان جي سياست ۾ ٿاڦوڙا پيا هڻن. جيڪي مُستقل مُفادن جي ٽولي جا نمائندا آهن. جنرل ايوب 1954ع ۾ مرڪزي وزير ٿيو ۽ اُن مُستقل مفادن جي ٽولي 1952ع ۾ 'دورشيسٽر هوٽل' ۾ ون يونٽ جو مسودو ٺاهيو. آئون اُن هوٽل ۾ 1950ع کان ويندو رهيو آهيان، جڏهن آئون آڪسفورڊ ۾ پڙهندو هوس. مونکي تڏهن اُها سُڌ نہ هئي تہ اُها هوٽل ون يونٽ جي ذميوار بڻبي. 1958ع ۾ نج فوجي حڪمراني آئي ۽ 1971ع ۾ موٽي ويئي، جنهن ۾ اوير پاڪستان ڌار ٿيو. 5 جولاءِ 1977ع ۾ فوجي ٽولو پاڪستان کي بچائڻ لاءِ وڏيڪ جوش سان آيو جيئن انهن 1971ع ۾ پاڪستان کي بچايو هو.

مارشل لا مڪمل طور نمائنده نہ آهي، اها عوام جي نمائندگي نٿي ڪري، پر اها ضرور رجعت پسند مُستقل مفاد رکندڙ ٽولي جي نمائندگي ڪري ٿي. اُن مُستقل مفادن جي ٽولي ۽ سندن نمائندن ۾ هڪ بئي پُٺيان ايندڙ فوجي جنتا ملڪ کي هن پوائنٽي حالت ڏانهن آندو آهي. ننڍي ڪنڊ ۾ سنڌ پهريون صوبو هو جنهن پنهنجي اسيمبليءَ ۾ سڀ کان پهرين پاڪستان جو نهراءُ منظور ڪيو هو. پر اڄ سنڌ ڀيانڪ حد تائين اٿوٽندڙ ٿي پيئي آهي. بلوچستان بن ڏهاڪن کان صوبائي حقن سميت پنهنجا خودمختياريءَ جا حق ڇڏي مانار ۾ آهي. ايوب خان جي مارشل لا بلوچ عوام سان سرداري سرشتي يا زرعي سُڌارن سبب يا ٻين ڳالهين سبب ٽڪراءُ ۾ نہ آئي، پر اها ننڍين سياسي مسئلن سبب ٽڪراءُ ۾ آئي، جيڪي

www.bhutto.org

نج ڏيهي قسم جا هئا. نوروز خان بروهيءَ کي قرآن جو قسم ڏيئي پهاڙن تان هيٺ لاٿو ويو تہ ڪيس ڪُجهہ بہ نہ چيو ويندو. پوءِ هُن کي حيدرآباد ۾ ڦاسي ڏني ويئي.

اهو مُستقل مفادن جو ٽولو سيني بُراين جي پاڙ آهي. مون 64-1963ع ۾ ڍاڪا جي قومي اسيمبليءَ ۾ اُن مُستقل مفاد رکندڙ ٽولي تي مُلهائتي جُلهہ ڪئي هئي. اهو اهڙو تہ جوکائتو ۽ کُليو هو جو شجاع آباد ۾ حلقو رکندڙ هڪ پير سياستدان جي قلعي کي اسان 1970ع جي چونڊن ۾ ڍاهي ڪيرائي وڌو. هنن کي اجا اُها تقرير ياد هوندي, جنهن سبب مُستقل مفاد رکندڙ ٽولي کي ايترو تہ لوڏو آيو جو اُن تقرير جي ٽيپ ڍاڪا کان لاهور خاص ايلچيءَ ذريعي اُن وينتيءَ سان گڏ آندي ويئي, تہ جيئن اُها ذاتي طرح ايوب خان کي ڏني وڃي, ۽ هُو هڪدم ٻڌي

اُهو مُستقل مفاد رکندڙ ٽولو مونکي ڏِڪاري ٿو چوتہ آئون پاڪستان جو اڪيلو اڳواڻ آهيان, جنهن سندن نُهيل جُڙيل هڪهٽيءَ کي چيهون چيهون ڪيو آهي, ۽ آئون سِڌو سنئون عوام ڏانهن ويو آهيان. اُهو ٽولو چاهي ٿو تہ آئون سندن معرفت ڪم ڪيان, جيئن ماضيءَ ۾ هنن ٻين اڳواڻن کي چاهيو هو تہ اُهي سندن معرفت ڪم ڪن. پر مون اُن ٽولي کي جواب ڏنو. مون کين چيو تہ توهان رَت چوسيندڙ جَوَرون آهيو جن پنجاب جي نالي ۾ پنجاب جي هيٺئين طبقي جي ڦُرلٽ ڪئي آهي. مون کين ٻڌايو تہ آئون هنن مٿان پنجاب جي عوام ڏانهن ويندس ۽ سندن سمورين نڳين کي پنجاب جي عوام آڏو وائکو ڪندس, ۽ سڄي ملڪ آڏو پڌرو ڪندس تہ جيئن هنن اسلام جي نالي ۾ اسلام کي نڳيو آهي. جيئن هو احتساب جي نالي ۾ احتساب کان بچي ويا آهن. سو انهن پنجاب جي نالي ۾ پنجاب جي عوام کي نڳيو آهي. مسلمان ڀائيچاري جي نالي ۾ جنهن جي سادن لفظن ۾ معني آهي: ون يونٽ. اهي نٿا چاهين تہ پنجاب پاڪستان تي حاوي رهي. پر اُهي پاڪستان مٿان پنهنجي پڪڙ چاهين ٿا. جنهن ۾ پنجاب بہ شامل آهي. پنجاب ۾ ڪجهہ ڪارخانا جوڙي مُستقل مفاد رکندڙ ٽولو چاهي پيو تہ هو پنجاب جي عوام جي خدمت نہ. پر

www.bhutto.org

رڳو پنهنجيءَ ڦرلٽ کي سگهارو ڪن. پنجابي ماڻهن جي سچي خدمت ملڪ جي باقي ٻين پاڳن جيان رڳو اُن ۾ سمايل آهي تہ مستقل مفادن کي ختم ڪجي ۽ ڦرلٽ جو انت آڻجي ۽ اُن مستقل مفاد رکندڙ ٽولي کي بلڪل ميساري ڇڏجي. ڇا اُهو ٽولو پنجابي عوام جا حق مڃيندو؟ بيشڪ اهو ايئن نہ ڪندو. اُهو پنجابي عوام جي ڪڏهن بہ خدمت نہ ڪندو. اُهو بنيادي تضاد آهي. جنهنڪري پنجاب جو عوام مون سان گڏ آهي، ۽ اُن ٽولي سان نہ آهي.

مُستقل مفاد رکندڙ ٽولو چوي ٿو تہ انهن راويءَ جو پاڻي پيتو آهي، ۽ منهنجي لاءِ چوي ٿو تہ مون سنڌو درياءَ جو پاڻي پيتو آهي. پر ٻئي درياءَ پاڪستان جا آهن. ٻيو تہ پاڻي پاڻي آهي، رَت نہ آهي. اُن ٽولي عوام جو رَت پيتو آهي، ۽ آئون سمجهان ٿو تہ عوام جو رَت د نهنجي پنهنجي ذاتي رَتُ کان وڌيڪ املهہ آهي. آئون اُن لاءِ نہ آهيان تہ ڪنهن جي حاڪمي مڃان. پوءِ ڀلي اها ڏيهي هجي يا پرڏيهي هجي. آئون لوڪشاهي يا رعيتي راڄ چاهيان ٿو. رعيت مان منهنجو مطلب آهي: نج عوام ۽ نہ ڪي اُهو ڏِڪارجندڙ ٽولو.

آئون 1971ع ۾ پنجاب جي هر واهڻ ۾ ويس، هر ڳوٺ ۾ ويس، ۽ اُن مُستقل مفاد رکندڙ ٽولي جي ڦوڪڻي مان هوا ڪڍي ڇڏيم. تنهنڪري آئون پنجاب جي عوام جو باقي ملڪ جي غريب عوام جي سچي اڳواڻ جيان، يڪراءِ غير تڪراري اڳواڻ بڻجي ويس. تنهنڪري اُهو ٽولو مونکي ڏِڪاري ٿو ۽ منهنجي خلاف پرچار ڪري ٿو. چوي ٿو تہ مون انهن کي پنهنجي گهر ۾ وائکو ڪيو ۽ مون پنجاب جي عوام کي چيو تہ اُهي اُنهن مُستقل مفاد رکندڙ ٽولي کي ڳچيءَ کان جهلي ڪچري جي دٻي ۾ اُڇلائين. جنهنڪري اهو ٽولو منهنجي ڇِند پويان لڳل آهي.

تازو جنرل ضياءَ پنهنجي مارشل لا لاءِ هڪ ٻيو سبب بہ ڄاڻايو. هُن هڪ آمريڪي صحافيءَ کي ٻڌايو تہ جيڪڏهن آئون چونڊون هارايان ها، تڏهن بہ حڪومت سونپڻ جو منهنجو ڪوبہ ارادو نہ هو. هُو ثُرت سمجهندو تہ هُن جي 5 جولاءِ وارو لوڀي عمل نہ رڳو پاڪستان کي پر هن

www.bhutto.org

علائقي کي پڻ ڪمزور ڪيو آهي. هن بيشڪ پاڪستان کي سدائين لاءِ هاجو پهچايو آهي. جيڪڏهن هُو ٽُرت پنهنجا آپگهات ڪندڙ راڄنيتي اصول واپس نہ وٺندو تہ. پوءِ محمد علي جناح جيڪر ٻيهر جنم وٺي. تڏهن بہ اهو بہ ان صورتحال کي بچائي نہ سگهندو.

مارشل لا ڪنهن بہ سُڌريل ملڪ لاءِ ڪينسر آهي. پاڪستان لاءِ اها اُن جي مقصدن جي نفي آهي. پهريون تہ پاڪستان، عوام جي هڪ جمهوري جدوجهد جي پيداوار آهي. ٻيو تہ دنيا ۾ ڪوبہ ملڪ پنهنجي مجموعي قومي پيداوار جو ايترو سيڪڙو فوج تي خرچ نٿو ڪري، جيترو پاڪستان ٿو ڪري. دُنيا جي غريب ۽ پٺتي پيل ماڻهن جي اُها سورمي واري قرباني هر سال ڪئي ٿي وڃي ۽ پاڻ کي ڏُکيو رکي فوجن جي حق ۾ ڪئي وڃي ٿي، تہ جيئن پاڪستان جي سلامتي ۽ علائقي خطرن کي مُنهن ڏيئي سگهجي. نہ ڪي فوجون پاڪستان جي پرڏيهي صورتحال تي سمجهوتو ڪري ملڪ تي حڪمراني ڪن.

پاڪستان جيان دنيا ۾ اهڙو ڪوبہ ملڪ نہ آهي، جنهن جي پاڙيسرين اهو قسم ڪنيو هجي، تہ هو اُن کي دنيا جي نقشي تان ميساري پوءِ ساهہ پٽيندا. اسرائيل پڻ ساڳيءَ صورتحال سان مُنهن پئي ڏنو. جيستائين صدر صدام حسين يروشلم جو دؤرو نہ ڪيو هو. گڏوگڏ اسرائيل کي وري فوجي بالادستي آهي. جڏهن تہ نڌي ڪنڌ ۾ صورتحال اُن جي اُبتڙ آهي. هتي فوجون وري رياست جو صفايو ڪن ٿيون ۽ حاڪميت توڙي بالادستي ٿيون ماڻين. جيڪڏهن هنن کي پاڪستان جي سلامتي پياري آهي تہ. پوءِ پاڪستاني فوجون هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ پنهنجي حقيقي ذميواريءَ کان نٽائي، مُنهن موڙي نٿيون ڪري سگهن. اُهي ملڪ جي سياسي زندگيءَ ۾ ٿنگڙي هڻي ئي نٿيون سگهن. جيڪي سپاهي بيرڪون ڇڏي حڪومتي ماڙين ۾ مزا ماڻين ٿا. سي جنگيون هارائين ٿا. ۽ جنگي قيدي بڻجي وڃن ٿا. جيئن 1971ع ۾ ٿيو هو. پاڪستاني فوج جا جنرل اُن اِرادي تي پُختا آهن تہ. اُهي وري تاريخ کي ورجائيندا.

www.bhutto.org

جيمس مورس پنهنجي تازي ڪتاب 'توبن ڪان موڪلاڻي' ۾ لکيو آهي تہ "جڏهن شاهي سپاهي هٽايا ويا، تہ قانون جي حُڪمران ٿوري وقت لاءِ ثابت ٿيا، تہ ظالم ڪنهن بہ گورنر ڪان وڌيڪ چٽا ۽ رَت پياڪ ٿي پيا ۽ انهن لوڪشاهي بُلبلن جو جهَڻ ٻچو مِٽائي ڇڏيو." قومون رياستي بالادستيءَ ۾ نفاست سان وڌن ويجهن ٿيون، گهرو ويڙهہ ۾ ٿُٽي پون ٿيون، يا بددياتي ۽ رشوت ۾ گَپجي پون ٿيون. اُتي ايئن ٿيو آهي، جتي جُڙتو فوجن جا جُڙتو پيشيور جنرل معافي گهُرندي ايئن سمجهندي سياسي حڪمرانيءَ کي دبائين ٿا، جڻ تہ اُها وندر واريءَ سُٺي راند آهي. انساني حقن تي ويجهي ماضيءَ ۾ گهڻو ڪجهہ لکيو ويو آهي. ڇا انساني حق نج رڳو انساني ڳڻ ڳوت لاءِ ايلچيگيريءَ جا اڳواڻ ٿي پيا آهن، يا اهي ان مطلب لاءِ خاص ڪتب آندا وڃن ٿا، يا ان جا خاص مقصد اڃا پوءِ نبيريا ويندا. اخلاقي اصول طور انساني حقن سان لڳاءُ پڌرو لاٻ آهي. جيڪڏهن اُهو مقصد غيرشخصي ورتو وڃي ۽ فرشتاڻي نگاهہ سان ڏٺو وڃي تہ پوءِ اهو واپس مُڙي ايلچيگيري ۾ بدنيتيءَ جو ٻٽو معيار نٿو وڃهي. جيئن تہ فوجي جنتا انساني حقن جي وحشياڻي نهڪار آهي. تنهنڪري اُها نٿولي آهي تہ فوجي جنتا کي انساني حقن جي احترام لاءِ وينتي ڪئي وڃي. اهڙيءَ صورتحال ۾ انساني حقن کي عزت ميچتا ڏيڻ جو هڪڙو ئي طريقو آهي تہ اُن ناجائز فوجي جنتا کي ميڃڻ کان انڪار ڪجي.

اُنهن ٽيج آمرن ايشيا، لاطيني آمريڪا ۽ آفريڪا کي برباد ڪيو آهي. انهن ساڳيءَ وقت ڪارل مارڪس، فريڊرڪ اينگلس ۽ مائوزي تنگ جي اصلوڪن ڪمن تي ڌيان نہ ڏيندي، ساميا واد جي واڌ لاءِ پڻ ڪم ڪيو آهي. اُهي بينڪيتن ڪان پوءِ واري دؤر جا ٻُچڙا ظالم آهن. انهن وقت جي عزت ڀرين ادارن کي تباهہ ڪيو آهي ۽ پنهنجن ماڻهن سان جانورن جهڙو ورتاءُ ڪيو آهي. انهن اندروني ويڇا وڌايا آهن. ۽ پرڏيهي گڙٻڙ ۽ رولڙو پيدا ڪيو آهي. آمر اهڙو جانور آهي، جنهن کي پڃري ۾ بند رکڻ کپي. هي پنهنجي ڏندڻ سان نگجي ڪري ٿو ۽ پنهنجي آئين کي نگجي ٿو. هي عوام کي نگجي ٿو ۽ انساني قدرَ لتاڙي ٿو. هي ثقافت کي تباهہ ڪري

www.bhutto.org

ٿو ۽ نؤجوان نسل کي پابند ڪري ٿو ۽ سچي جوڙجڪ ۾ آڏاوت ناس ڪري ٿو. هو انڌن ڏڪن سان حڪمراني ڪري ٿو. هو ماڻهن کي ڦٽڪا هڻي ٿو ۽ ماڻهن کي ڪائي ٿو. هي ڪوڙهيو آهي. جيڪڏهن ڪو هنن کي ڇُهي ٿو ته. اُهو پڻ ڪوڙهه ۾ ورنجي وڃي ٿو. هي اهو رشوت ۾ ٻڏيءَ سان شاهوڪار بڻيل فرد آهي، جنهن جا نه آدرش آهن، ۽ نه ئي نظريا. انهن مان ڪنهن هڪڙي به تاريخ ۾ ترِ جيترو به ڪارنامو نه ڪيو آهي. اُهي ٽِيج آمر آزاديءَ جا ويڙهاڪ سپاهي نه آهن. يا نظرين سان ڳنڍيل ويڙهاڪ نه آهن. اُهي سازشون سِٽيندڙ ٽِنڊڻ آهن. ٻاهرين ايلچين جا جوتا پالش ڪندڙ پيشيور عوام مخالف جيڪي پنهنجي پيشي کي ڌيان گهٽ ڏين ۽ پنهنجي مالڪن جي پيشي ڏانهن ڌيان وڌيڪ ڏين. هي اُهي آمر آهن، جيڪي عوام کي شرمندو ڪن ٿا. هي اُهي آهن، جيڪي ڪامورن جي پيين تي هلن ٿا. هي اُهي آهن، جيڪي سوچين ٿا ته، هڪ يا ٻه سيڪڙو ناڻي جي ڦهلاءَ ۾ گهاٽي جي معنيٰ آهي ڪشمير جي آزادي. ڇا هي ڪامورن کان پُڇڻ پسند ڪندا، ته ڇا ناڻي جي ڦهلاءَ ۾ گهٽتائي سبب روزگار ۾ واڌارو ٿيو آهي يا نه؟

سُڌريل ملڪن ۾ اهو وڌيڪ ضروري آهي ته ناڻي جي ڦهلاءَ ۾ گهٽتائي آڻجي، پوءِ ڀلي بيروزگار ٿي نه ٿئي، ڇوته عوام جو وڏو تعداد بيروزگاريءَ کان وڌيڪ ناڻي جي ڦهلاءَ کان متاثر ٿئي ٿو. بيروزگاريءَ جون ڏکيائيون سوشل سيڪيورٽيءَ جي رٿائن تحت گهٽايون وڃن ٿيون. جڏهن ته اُسرندڙ ملڪن ۾ اُتي بيروزگارن لاءِ ڪي ڪم جهڙيون سوشل سيڪيورٽي ڀلائي ۽ سُڌاري جون رٿون نه آهن. ناڻي جي ڦهلاءَ ۽ بيروزگاريءَ مان ڪنهن کي اوليت ڏجي، اهو ايترو سولو نه آهي. اُهي ٻڙلاءَ کان خالي نه آهن، ۽ نه انهن جو آدرشي حل موجود آهي. سُڌريل ملڪ کان اُسرندڙ ملڪن جون حالتون گهڻيون مختلف آهن. ناڻي جي ڦهلاءَ ۽ بيروزگاري ٻئي خراب ۽ پريشان ڪندڙ آهن. پر جيڪڏهن ٻنهي برابر مان ڪنهن هڪ کي چونڊڻو پوي ته سُڌريل ملڪ ناڻي جي ڦهلاءَ کان وڌيڪ بيروزگاريءَ کي ترجيح ڏيندا. اُسرندڙ ملڪن کي بهتر آهي ته اهو

www.bhutto.org

مشورو ڏجي تہ اهي بيروزگار بجاءِ ناٽي جي ڦهلاءُ کي چوندين. ڪيترائي اُسرندڙ ملڪ جهڙو برازيل ايئن ترقي ڪئي، جڏهن هن چاٽي ٻجهي، اها ڏکي چوند ڪئي. ڪينيسين جو نظريو انهن ملڪن لاءِ شايد ڪارائتو نہ هجي، جن واڌاري جون حدون پارڪيون هجن. پر انهن ملڪن لاءِ ڪارائتو آهي، جيڪي پنهنجي معيشت جي ٻالڪپڻيءَ ۾ آهن. پر ٽيچ آمرن لاءِ اُهي سوال ڪيئن اُٿندا. تہ اهڙي فرد لاءِ جيڪو امير قوم لاءِ سُٺو آهي، سو ئي غريب قوم لاءِ سُٺو نہ آهي. هي امير ماڻهن جا فارمولا مجي ٿو چوتہ هو پاڻ امير ماڻهن جو پالڻوءَ هٿيار آهي.

غير ترقياتي خرچن ۾ گهٽي ڪتوتي ڪري ماڻهن کي خالص ۽ نوس ڇُوٽ ڏجي. اهو ئي وڏيڪ ضروري آهي. جتي ٻاهرين ملڪن سان تڪرار نبيري سگهجن ٿا. اتي انهن کي فوجي ذريعن سان نبيريو وڃي. اهو فهم ۾ ايندڙ نہ آهي. اُهي ڪتوتيون وڏي پيماني تي ناٽي ڦهلاءُ ۾ گهٽتائي آڻينديون، ۽ روزگار جا موقعا پڻ ڏينديون. ڇا اهڙا بنيادي ۽ معاشي طرح پُختا فيصلا ڪري سگهجن ٿا. جڏهن بجيٽ جو اعلان پارليامينٽ بجاءِ ٽي ويءَ جي شاندار سجايل استوڊيو مان ڪيو وڃي. فوجي جنتا اهي فيصلا ڪري ئي نٿي سگهي، ڇوتہ جنرل ڪنڊر گارڊن ۾ ٻارن جيان آهن! انهن کي تہ رُڳو رانديڪا گهرجن. جن سان اُهي راند ڪري سگهن ۽ جنگ جا هٿيار سندن رانديڪا آهن. اُهي جنگ ڏانهن وڃي نٿا سگهن ۽ نہ اُهي جنگ ڏانهن ويندا. جيتوڻيڪ انهن وٽ هٿيار آهن. اُهي انهن لاءِ پريڊ جي گرائونڊ تي فخر ۽ عزت لاءِ آهن. انهن چاپلوسن کي چاپلوسين جي مدد جي گهُرج آهي، تہ جيئن جوڪائتن ۽ پوائتن سچائين کان پري رهي سگهن. جيئن انهن جا وڪا پڌرا نہ ٿين، ۽ اُهي اڻوڻندڙ سچ ٻڌي نہ سگهن. اُن ڳالهہ ۾ ڪا اچرج نہ آهي تہ اُهي اصلي فوجي پنڌ کان ٻچن ٿا. تجويزن جو پنڌ. مرد ۽ عورت جو پنڌ. بوٽن بنا پيرين اُگهاڙو مرد ۽ عورتن جو پنڌ. اُهي هر شيءِ کي کڏ کوهہ ۾ اُڇلائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ايتريقدر جو مونکي ابهم ٻار جي ماءُ جي ڪير لاءِ بہ رڙ ڪوٽ لکپت جيل مان ٻڌڻ ۾ آئي.

www.bhutto.org

جڏهن هي فرد پنهنجي مُلڪ جي مستقبل ۽ مفادن کي پَنَ ٿي هاڃو پهچائين ٿا. اها اولهندي طاقتن لاءِ بُڇڙي ڏنڊڪتا آهي. جو اُهي سوچين ٿا ته اهي اولهندي ملڪن جي مفادن کي بچائي نٿا سگهن. ايشيا ۾ به مُلڪ انهيءَ قسم جي آمريت ۾ گوڙ ڪٽي ويا آهن. هڪ ٿائيلينڊ آهي، ۽ ٻيو پاڪستان. ٿائيلينڊ کي اها آتت ته آهي، ته اُتي ڪيئي پيڙهين کان شهنشاهيت هلندي ٿي اچي. اُن ملڪ ۾ جڏهن آئين کي رد ڪيو ويو، ته اُن خال کي بادشاهت جي موجودگيءَ سبب لنوائي سگهجي ٿو. پاڪستان جي پُٺتي موٽ ڪائينڊڙ صورتحال برطانوي پارليامينٽ جو هڪ ائڪٽ آهي. جيڪڏهن پاڪستان 1947ع واري هندستان جي آزاديءَ واري ايڪٽ ۾ ڦيرڦار ڪري يا اُن مٿان هڪ مٿانهون ايڪٽ رائج ڪري ۽ پاڪستان کي ٻيهر برطانيا جي بيٺڪيت ڪوٺي ۽ پاڪستان جي صوبن کي حصن ۾ ورهائي، ٻين ننڍين رياستن جو درجو ڏئي.

هڪ ڀيري جيڪڏهن پاڪستان جو جمهوري آئين رد ڪيو وڃي ٿو ته پاڪستان حقيقت ۾ پُٺتي واريءَ صورتحال ڏانهن وڃي ٿو. اهو آئيني گهوٽالو منهنجي ذهن ۾ آهي. جڏهن مون قوم کي چتاءُ ڏنو ته مارشل لا جي جائز ڪونڙ جا ڪهڙا نياڳا ۽ بُڇڙا نتيجا نڪرندا. جن کي آئون 'آئين کان مٿانهون قدم' سڏيان ٿو. پيشيور فوجي آمرن جا دماغ ساڳيءَ انداز سان هلن ٿا. واردات جو طريقيڪار اهو آهي ته انهن پنهنجون بيرڪون لاچار ۽ وقتي طور ڇڏيون آهن. "جنهن کي اهي گهٽي عزت ڏين ٿا." ته جيئن ملڪ کي گهرو ويڙهه ۽ سامياواد جي ڀُوت کان بچائي سگهجي، ۽ اُن گند کي صاف ڪجي، جيڪو سياستدان ڪيو آهي. قانون جي حڪمراني موٽائجي، رشوت ختم ڪجي ۽ برابري آڻجي.

توهان جيڪڏهن ايوب خان، يحيٰ ۽ ضياءَالحق جي مُک تقريرن جو اڀياس ڪندؤ ته ڪنهن ڏُکيائي بنا اُن ۾ ساڳيو سلسلو ڏسڻ ۾ ايندو. حقيقت ۾ اُهي ٽيئي سپاهي جن جون منفي چاهنائون ۽ مفاد آهن. ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي ٻين ڀاڱن ۾ به ساڳيءَ طرح پوئيل آهن.

www.bhutto.org

اُهي حڪومت ان لاءِ نٿا ڪسين تہ ڪنهن نظريي جي پوئواري ڪن، پر تہ جيئن نيوڪليئر ريپروسيسنگ پلانٽ جي معاهدي تي قيرقار ڪن يا ٿامي جي ڪاٽين تي پرڏيهي مفادن جي نگهباني ڪن ۽ اُن ڳالهہ جي خاطري ڪن تہ ملڪ ناٿو ۽ سينٽو ڪان ٻاهر تہ نڪري نٿو اچي. وڏين طاقتن جي مفادن جو پرجهلو ٿيڻ لاءِ قوم جا سرحدي حق ڇڏي ڏين ٿا. حق خوداراديت جي حقن بدران اهي مجموعي قومي پيداوار بابت ڳالهائڻ لڳن ٿا. آزاديءَ واريءَ هلچل جي پُنيرائيءَ بجاءِ اُهي ناٽي جي ڦهلاءَ جي رفتار تي ڦاسي ٿا پون ۽ اهو نٿا سمجهن تہ سندن فوجي ادارو ناٽي جي ڦهلاءَ جو وڏو پر وڏو ڪارڻ آهي. اُهي تضادن کي اُڀارين ٿا. جڏهن بہ اهي منظر تان هٽن ٿا تہ آئيني وِٿيءَ سبب پنهنجي پٺيان وڏيڪ خرابيون، ڏڦيڙ ۽ تضاد، ڪمزور معيشت، ڇُڙواڳي، ۽ مونجهارا توڙي وڳوڙ ڇڏين ٿا.

هاڻي اوهان سمجهي سگهندؤ تہ ڇو اٿليءَ جي ريڊ بريگيڊ فوجن کي پڙڪائي ٿي، تہ حڪمت عمليءَ جي ڳولا تي اٿليءَ جي رياست تي قبضو ڪري ۽ رياست کي تباهہ ڪري. اُهو اٿليءَ جي مثال تي پاڻ پڌرو آهي تہ اٽلي اولهندي سيپتائن جي ماءُ آهي، ۽ ڪا اُتاچري تِڇ عوامي راڄنيتي نہ آهي. اٿليءَ جهڙي وڏيڪ شڌريل ملڪ تي اهڙا بنيادي مسئلا ٿُرت سمجهہ ۾ اچي ٿا وڃن. جڏهن تہ اُسرندڙ ملڪن ۾، جتي مُبهم سياسي اشارا عوام جي ڪُليل اکين هوندي بہ سولائيءَ سان ڏسڻ ۾ نٿا اچن، جن کي غربت اُکهاڙو ڪري ڇڏيو هجي. فوجي جنرل جي مُهمجوئيءَ ۾ هڪ عنصر جيڪو ڳنڍيل آهي، سو آهي سياستدانن تي ٺٺولي ۽ سندن گِلا ڪرڻ ۽ چوڻ تہ "سياستدان ڪِنا، ٻُڇڙا ۽ خراب آهن"

فوجي جنتا قومي اوٽاين جي ذميداري سِڌي سنئين سياسي اڳواڻن جي ڪُلهن تي وجهي ٿي. ماضيءَ جي واقعن جي مسخ ٿيل ڪُوڙن بيانن ۽ حالتن کي وڏائي سامهون آندو وڃي ٿو. جُڙتو دستاويز ناهيا وڃن ٿا، تہ جيئن ماضيءَ جي اڳواڻن کي هاجو رسايو وڃي. سياسي اڳواڻن جي ڪارنامن کي سرڪار کي دٻائڻ جيان دٻايو وڃي ٿو. جيترو سياسي اڳوان مشهور ۽ ناميارو ۽ جيترا سندس قوم لاءِ ڪارناما هجن ٿا، اوترو وڌيڪ

www.bhutto.org

هن خلاف واتَ هٽندڙ جُث ڪندڙ پرچار وڏيڪ ڪيو ويجي ٿو. هڪ سادي سپاهيءَ کي اهو پروسو هجي ٿو تہ رياست جا مسئلا حقيقت ۾ ڏاڍو سولا ٿين ٿا، پر حرفتباز سياستدان کين هرويرو مُنجهائين ٿا. تہ جيئن سندن گمراھ سياسي مقصدن جو پوراءُ سگهي. انهيءَ صورتحال ۾ يقين رکندي سادو سپاهي هڪدم پرڏيهي مسئلن کي سلجهائڻ ۾ اجائي تڪڙ ڏيکاري ٿو. هي اهو ڏيکارڻ چاهين ٿا تہ سُني خواهش ۽ پئي فرد جي پُني نَپڻ سان مسئلو گهٽائي صفا ٿِر جيترو ڪريءِ کيس کن پل ۾ سُلجهائي سگهجي ٿو. هي اهو ڏيکارڻ چاهين ٿا تہ مسئلن کي اجايو سياستدان مُنجهائين ٿا. ۽ سادو سپاهي ان کي سُلجهائڻ ۾ سوپارو ٿئي ٿو. جڏهن تہ سياستدان اُن ۾ ناڪام رهي ٿو. انهيءَ دباءَ تي ايوب خان، يحييٰ خان ۽ هاڻي ضياءالحق جمون ۽ ڪشمير جو تڪرار سادن سپاهين جي ڪليل دلين سان هٽ ۾ ڪنيو آهي. پر اها ٿَنولي آهي تہ منجهائڻ هرهڪ، هڪ پئي پُنيان تڪرارن کي وڏيڪ مُنجهايو آهي. انهن مان هرهڪ جنرل پنهنجي سادي سپاهيءَ واري ذهن سان تڪرار جو آزاد حق پسند سُلجهاءُ ڪديءِ سياستدانن کي بدنام ڪرڻ ۽ پنهنجي لاءِ لازوال مشهوري ماڻڻ جا پِتا مقصد ماڻيا آهن. اُن جو گڏيل نتيجو اهو نڪتو آهي تہ عوام کي سندن بيعقليءَ سبب وڏيڪ پوڳڻو پيو آهي.

جنوري 1978ع ۾ هندستان جو پرڏيهي وزير اسلام آباد ۾ اچڻ مهل اهو پُڏڻ ۾ آيو تہ جنرل ضياءَ اهو پڪو ارادو ڏيکاريو تہ "ڪشمير جي مسئلي تي ڪجھ ڏيڻ وٺ ٿيڻ کپي." جيڪڏهن خودداراديت جي عالمي طور مڃيل اصولن تي بندش وڌي ويجي، تہ ٿورڙا ملڪ وڃن ملڪن خلاف نندين ملڪن کي مڃيندا. جڏهن تڪرار اخلاقي اصولن کان پُنتي پئجي ڏونڊ ٻڌجي وڃي ٿو جنهن جي ڪاسائيءَ جي دُڪان تي وَدڪَٽ ڪئي وڃي، تہ اهڙي نتيجي ۾ سڀ ڪجھ ڏيڻ ئي ٿئي ٿو نہ وٺڻ. چوتہ 'شينهن ڏانهن شينهن جهڙو ئي حصو ويندو.'

ايوب خان 1959ع ۾ پنهنجي مرضيءَ سان پالام ايئرپورٽ جو دؤرو ڪيو ۽ ڪنهن دعوت بنا هندستان اڳيان اُتر کان خطري ۽ گڏيل بچاءَ

www.bhutto.org

جي تجويز رکي. هندستان اُن تجويز عيوض پاڪستان جو زباني طرح سان نہ پر حقيقي طرح سان قرض لاٿو ۽ ايوب خان کي 1965ع ۾ ڏنڊ ڏنو.

پهرين اسلامي سربراهہ ڪانفرنس 1970ع ۾ رباط ۾ ٿي. يحييٰ خان جي اجازت ۽ معاهدي سان هڪ سِک. هندستان جي نمائندگيءَ لاءِ اسلامي اڳواڻن جي ڪانفرنس ۾ داخل ٿيو. اندرا گانڌيءَ سدائين اهو چيو تہ هندستان جائز طور هندستاني مسلمانن جي نمائندگي ڪري سگهي ٿو تنهنڪري 'مسلمان هندستان' کي پاڪستان جي گهُرج نہ آهي.

پر سوچ کي ڪيڏو بہ پکيڙيو وڃي، تہ ڪنهن بہ روپ ۾ هندستان مسلمانن جي مفاد جي ترجماني ڪري نہ سگهندو. يحييٰ خان پنهنجي جانشيني جي پوئواري ڪنديءَ پاڪستان جي روحاني بنيادن کي رباط ۾ وڏو ڌڪ هنيو. جڏهن هن کي ٻڌايو ويو تہ هندستان جي اسلامي سربراهہ ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ تي تيز ۽ ناسمرادو ردعمل پڌرو ٿيندو تہ ڏپ ۾ يحييٰ خان پنهنجي معاهدي تان ڦِري ويو. پر نقصان تہ ٿي چُڪو هو ۽ هڪ ٻئي پنيان شاونسٽ قسم جا بيانَ ڪيس واپس موٽائي نہ ٿي سگهيا. "خاص ڪري آغاشاهيءَ طرفان هندستان جي شامل ٿيڻ جي پُٺڀرائيءَ جي ڏکهي بيان جي روشنيءَ ۾" ايوب خان سان ڳُلهو ملائڻ واريءَ زورائتي ڪوشش ۽ هندستان کي بنيادي سهوليتون ڏيندي بہ يحييٰ خان کي 1971ع ۾ هندستان سبق سيکاريو. ضياءالحق کي ڪنهن همت ڏياري تہ هو پنهنجي ناسمجهہ گادي نشين جي قدمن تي هلي ۽ ساڳي پاليسيءَ تي عمل ڪري. افسوس جو هو غلطي ٿو ڪري، چوڻ هو ڪيس چالنڌر مان ڏنڊي بجاءِ چوسجندڙ ڪتمنڙو ملڻ بابت سوچي ٿو. مرارجي ڊيسائي اڳ ۾ ئي ڏنڊو نهرائڻ جو حُڪم ڇڏيو آهي، ۽ اهو الهہ آباد ۾ ٿي پيو. اڳي بہ ٻئي ڏنڊا الهہ آباد ۾ ٺاهيا ويا هئا: 'جو هوتا هي وه منظور خدا هوتا هي.'

جيڪڏهن آزادي، لوڪشاهي، آئيني سرڪار ۽ ماڻهن جي حقن کي 'آزاد دنيا لاءِ' جتادار ڳالهہ آهي، تہ پوءِ اُن جو جواب مڪمل طور تي

www.bhutto.org

آمرن جي نيڪاليءَ ۾ آهي. جيڪڏهن اسپين جو جنرل فرانڪو اسپينيءَ گهرو ويڙهه جي فاتح کي ويهن ورهين لاءِ نيڪالي ڏيئي سگهجي ٿي، ته هنن تيڄ آمرن کي جيڪي نه فرانڪو آهن، ۽ نه ئي اسپين جا حُڪمران، تن کان لنوائي. کين نيندي ۽ سيڪٽ ڏيئي ڪڻُ ٿهٽ ڪري سگهجي ٿي. جمهوريت، آئيني سرڪار ۽ ماڻهوءَ جي حقن کي، اهڙين رياستن ۾ پوءِ ئي طاقت ملي سگهندي، جتي مخالف جماعتن کي ٿهڻ جي عادت نه آهي. اهو ساميا واد هجي يا آزادي، اها لوڪشاهي هجي يا فوجشاهي، اڌو گابرو گهر وجود ته رکي ٿو پر اُن جا بنياد ڏرتيءَ ۾ کُتل هئڻ کين. فوجي جنتا ساميا واد اچڻ جي جاڻ ڏيئي ٿي. انهيءَ پڌري دليل کي نه سمجهڻ، آفريڪا، ايشيا ۽ لاطيني آمريڪا ۾ وڳوڙ جو سبب آهي. فوجي حڪومت ماڻهن کي، جنرلن ۽ سندن پوئلڳن خلاف مڪمل ۽ اٽتر آڏو بيهاري ٿي. ماڻهو بيو ڪيڏانهن رُخ ڪن؟ جيڪڏهن آزادي لوڪشاهي ۽ ماڻهن جي حقن کي پاسيرو ڪيو وڃي ۽ سوچجي ته ڇا تامو ۽ ڪافي 10 سينٽ مٿي ملندي يا 10 سيٽ گهٽ ملندي ۽ سوُدو اهڙي عام ڏيان سان ڪيو وڃي ته پوءِ آزادي سستو سوُدو آهي، ۽ ماڻهوءَ جا حق نِڪل ڏاتوءَ جو مُلهه نه آهن.

جڏهن سرد جنگ پنهنجي اوُج تي هئي ته اولهه جون سرمايدار طاقتون، ساميا واد طاقتن سان رَتپياڪ چٽاپيٽيءَ ۾ هيون. اُهو مڪمل ۽ سمجهه جوڳو هو ته سرمايدار دُنيا رڳو سوويت يونين خلاف نه هئي، ۽ ساميا واد مخالف چين جي مخالف نه هئي، پر اهڙين غير ساميا واد رياستن خلاف به هئي، جيڪي ساميا واد رياستن جون دوست ۽ همدرد هيون. اُهي رياستون همسفر هيون. پر ڇڪتاڻ ختم ٿيڻ، صدر نڪسن جي چين جي دوُري ۽ هلسنڪي معاهدي، مغرب جي سوويت يونين سان سالٽ ٿو معاهدي ۽ چين کي هٿيار وڪڻڻ ڪانپوءِ صورتحال ۾ شڌاري لاءِ تبديلي اچڻ گهرجي ها.

وڌيڪ پڌري ڳالهه اها آهي، ته ڇڪتاڻ جي ختم ٿيڻ ۽ شنگهائيءَ جي سرڪاري اعلان ڪان پوءِ، هرهڪ رياست مختلف معني ۾ همسفر ٿي

www.bhutto.org

پيٺي آهي. اولهه سامياواد رياستن سان واجبي ۽ دوستاڻا لاڳاپا چاهي ٿو. اهو رُڳو روس لاءِ صحيح نه آهي، پر چين، يوگوسلاويا، رومانيا، پولينڊ ۽ ٻين اوڀر يورپ جي ساماياواد رياستن لاءِ به آهي. ساڳيءَ وقت اولهه انهن غير ساماياواد رياستن مان ناراض ۽ چڙيل آهي، جن کي اولهه سوويت يونين ۽ چين جو پوئلڳ يا ٻانهو سمجهي ٿو. اُن جي معنيٰ اها ٿي ته، سوويت يونين جو صدر ساماياواد برزنيف ۽ ساماياواد هواڪوفننگ چين جي ساماياواد پارٽيءَ جي چيئرمين کي، ليبيا جي مسلمان قذافي ۽ الجزائر جي غير ساماياواد مسلمان قومپرست بومدين جيان، غير ساماياوادن ۽ مسلمان قومپرستن کان ترجيح ڏني وڃي ٿي. اهڙيءَ پيٽ ٽيٽو ۽ چائوشسڪو سان به ڪري سگهجي ٿي. اُهو سڀ ڪجهه پڌرو ڪري آئون وڌيڪ اڳتي نه ويندس. نتيجو اهو نڪتو ته اولهه جي ويچار ۾ ساماياواد رياست جو ساماياواد اڳواڻ، غير ساماياواد رياست ۽ اڳواڻ کان وڌيڪ ترجيح وارو آهي، جن جا ساماياواد رياستن سان دوستاڻا ناتا هجن. اُهو اُلٽو قصو اتي ختم نٿو ٿئي. اهو وڌيڪ جوکائتو آهي، ته اولهه جو پوئلڳ ٿيڻ کپي.

قومي مقصد جي بچاءَ تي شُهمت نه ٿيڻ سبب عوامي اڳواڻ کي فوجي بغاوت سبب ويڙهو پوي ٿو. هن جي جاءِ تي ٽيُون فوجي آمرن کي آندو وڃي ٿو جيڪو ڪنهن به مسئلي تي پيچڪڙيءَ جي همت نٿو ڪري. توڙي جو اُهي هن ملڪ جي اهم قومي مفاد ۾ هجن ۽ اها بدترتيبي اُلٽو اجا اڳتي وڌي ٿي. اهڙن پڪن پنوئن جي عوام مخالف ۽ قوم مخالف پاليسين سبب هن ملڪ ۾ ساماياواد، عوامي ۽ قومي اڳواڻ جي دؤر کان وڌيڪ ڦهلجندو ۽ ويجهندو. جنهن ۾ ساماياواد اؤسر نٿو ڪري ۽ اُن مسئلي جي شُلجهاءَ جو هنن وٽ هڪڙو طريقو آهي، ته ساماياواد رياست جي ساماياواد اڳواڻ کي، غير ساماياواد رياست جي اڳواڻ تي ترجيح ڏني وڃي ٿي، جنهن کي موٽ ۾ اولهه پسند، خوداعتماد، عزت پرئي عوامي اڳواڻن کان وڌيڪ پسند ڪيو وڃي ٿو. اُن قسم جي ڏوجهڙي سان اولهه جي آشيروادي فوجي جنتا کي جوکو رسي ٿو. فوجي جنتا جا راڄنيتي متا ساماياواد انقلاب لاءِ واٽ ناهين

www.bhutto.org

ٿا. ان ڦيري ذريعي اولهه رياستون اهڙي قسم جي رياستن ۽ اڳواڻن سان ناتا جوڙين ٿيون، جن کي هو پسند ڪن ٿيون. "اُهو بيهودو قصو پڌرو ڪري ٿو ته ڇڪتاڻ گهٽائڻ جو منطق ۽ شنگهائيءُ جو سرڪاري فرمان، جيڪو هيلنسڪي معاهدي جو روح هجي يا برزنسڪيءُ جون پيڪنگ جي دوري ۾ سامياواد چين ۽ سندس اڳواڻن ڏانهن سندس نيڪ خواهشون، بنهي جا سبب ساڳيا آهن."

جيئن ته ضياءالحق وچ ٽپڙو هو تنهنڪري حالتن کيس سوڙهو ڪيو. ايوب خان اهو قصو ٻڌايو جيڪو آئون هتي سادن لفظن ۾ ٻڌايان ٿو ته صدر رچرڊ نڪسن پاڪستان ۾ هڪ ڪچهريءَ ۾ چيو. اهڙيءَ طرح سان صدر رچرڊ نڪسن پنهنجي ساروڻين کي سارينڊي ڪتاب جي 256 صفحي تي لکي ٿو: "پاڪستان ۾ آئون پنهنجي هڪ پراڻي دوست سان مليس. اهو ايوب خان افسوس سان چيو هو. هن کي پڪ هئي ته ويتنام ۾ پهرين نومبر 1963ع تي صدر نگوڊيان ڊائيم جو قتل آمريڪي سازش هئي، جيڪو صدر ڪينيڊيءَ جي مارڻ کان ٿي هفتا اڳ ٿيو هو. آئون ايئن چئي نٿو سگهان، چوته توهان پهرين صدر ڊئم جي پُٺڀرائي ڪري نٿا سگهو. پر توهان گهٽي عرصي تائين ايئن ڪيو ۽ ايشيا ۾ هرهڪ اهو ڄاتو ٿي. چاهي اهو هن پسند ڪيو يا ناپسند ڪيو ۽ پوءِ توهان اوچتو هُن جي پُٺڀرائي ڇڏي ڏني، ۽ پوءِ ڊائم مري ويو. هُن پنهنجا ڳلها لوڏيا ۽ وڌيڪ چيو ڊئم جي قتل ڪيترن ايشيائي اڳواڻن لاءِ ٽي معنائون پيدا ڪيون، هڪ ته آمريڪا جو دوست ٿيڻ خطرناڪ آهي. ٻيو ان مان ڪوبه لاڀ نٿو ٿئي. ٽيون ڪڏهن ڪڏهن اهو دشمن به ٿي پوي ٿو."

اهو ايوب خان لاءِ چيو وڃي ٿو ته، هن عام اصول کي ذاتي طور ورتو. مون ڪوشش ڪئي آهي ته اولهه جي ڏنگي حڪمت عمليءَ جي واضح سمجهاڻي ڏيان. جڏهن جُڙتو لوهي پردو موجود هو تڏهن اهو منطقي هو ته اُن لوهي پردي پٺيان اولهه، سامياواد رياستن جو دشمن هجي ۽ طاقت جو سرچشمو هجي يا ڏسڻ ۾ ايندو هجي، ته اهو پردي ٻاهران طاقت ڏيندو هجي. پر جڏهن ڇڪتاڻ گهٽ ٿي، ۽ لوهي پردو ڪجهي ويو ۽ اولهه اڳواڻ ڪريملن ۾ سوويت اڳواڻن سان وودڪا ۽ ڪيويئر پيئڻ لڳا، ۽ پوءِ چين

www.bhutto.org

جي مهانَ هال ۾ مائوزي تنگ ۽ چين جي اڳواڻن سان گڏ ويهڻ کان پوءِ، ستدن ساميـاواد طاقتن، ۽ غير ساميـاواد دوستن سان دشمنيءَ اجائي ڏسڻ ۾ ٿي آئي، ۽ جيڪو وڌيڪ اجايو ڏسڻ ۾ ٿو اچي، سو آهي اڻ ڏريو ۽ اولهه پسند قومي سياسي اڳواڻن ڏانهن غلط سڀاءُ جو ڏيکاءُ، جيڪي پنهنجي قومي مفاد بچائڻ لاءِ جائز عقيدي پٽاندر سُهمت نہ ٿيڻ جي همت ڪن ٿا. آئون جان جوڪي ۾ وجهي هڪ قدم اڳتي وڌي همت ڪندي چوندس، تہ جيڪڏهن اهو پڌرو ٿئي ٿو تہ آمريڪا جي ساميـاواد پولينڊ ۽ ساميـاواد رومانيا کان جرمنيءَ جي وفاقي رعيتي راڄ ۽ جاپان سان وڌيڪ ڳجهي چڪتاڻ آهي، تہ صحيح ٿيندو. مطلب تہ دنيا جي مساوات جو حقيقت ۾ هڪڙي پاسي جهُڪاءُ آهي.

اُن رومال ۾ ويڙهيل سچائيءَ ڪي تاريخ جي منطقي سمجهاڻيءَ جي قالب ۾ وجهي سگهجي ٿو. 1848ع ۾ ڪارل مارڪس چيو تہ "سرمايدارَ نظام پنهنجي تباهيءَ جو ٻج پاڻ ٻيو ٻوڪي." اُن منظر ڏيکارڻ لاءِ اهو وڌيڪ مختصر طريقو آهي. مارڪس سرمايدارَ نظام جي تباهيءَ دنيا جي ڪچي مال لاءِ سرمايدار رياستن جي ويڙهہ کي سمجهي ٿو پر هاڻي ظاهري طرح سرمايدار نظام پاڻ کي نقصان پهچائيندڙ طريقي تي قابو پائي ورتو آهي، ۽ هُن پنهنجي ايلچيگيريءَ ذريعي هڪ ٻيو طريقو ڳولي لڌو آهي.

مثال موجود آهن. جيئن ناصر ۽ سوئيڪارنو ساميـاواد اڳواڻ نہ هئا. نہ ئي اُهي اولهندي طاقتن جا ٻانهن ٻيلي هئا. ۽ نہ ئي اُن جي اُبتڙ. صدر آئزن هاور آمريڪا جي ٻين صدرن جي ڀيٽ ۾ ناصر جي بنيادي سڀاءُ ۾ ٿورڙو فرق بہ پرکي وٺندو هو. توهان مٿان ايئن چئو تہ آئون آئزن هاور جهڙي فوجي اڳواڻ جي شعور ۽ سياسي ڏاهپ کي ساراهيان ٿو نہ ايئن هرگز نہ آهي. اهڙا ڪي فوجي اڳواڻ آهن. آئون اڳ ۾ اهڙن فوجي جنرلن وچ ۾ ورچ ڪري آيو آهيان. جنرل چارلس ڊيگال پڻ فوجي اڳواڻ هو. جيڪو منفرد لڇڻن وارو سياسي اڳواڻ بہ هو. اُهي اڳواڻ واقعي اڳواڻ هئا. اُهي ٻيءَ مهاڀاري جنگ جي اوڙاهہ مان گُذريا هئا. ۽ سياست ۽ ايلچيگيريءَ سان گهرو چاهہ هوس. چارلس ڊيگال ۽ آئزن هاور ٻنهي کي خوشحال جمهوريت

www.bhutto.org

پسند قومن لاءِ عوام ووٽ ذريعي چونڊيو هو. انهن حڪومتون پوئين دروازي کان يا تختي اُلٽڻ سان ڪونہ ماٺيون هيون. اهڙي رُتبي جي فوجي ۽ سياسي اڳواڻن کي ٽِچ غيرانقلابي، غير نظرياتي، هٿچراند ڪندڙ حق ڳڙڪائيندڙن سان ڀيٽائڻ سندن توهين ٿيندي.

هتي بہ مثال مناسب ۽ ڌيان ڇڪائيندڙ آهن. 1965ع ۾ پاڪستان کي سزا ڏني ويئي ۽ هٿيارن تي پابندي مڙهي ويئي. جيتوڻيڪ پاڪستان سيٽو ۽ سينٽو ۾ هو ۽ ڪيترن ئي طرفدار حڪمت عملين ۾ شريڪ هو. پاڪستان وفادار ساٿي هو ۽ نهروءَ جي چوٽي جيان تہ سڀ کان ويجهي ساٿيءَ کي چين جي پاليسيءَ سبب سزا ڏني وئي. پنج ورهيہ پوءِ آمريڪي صدر پاڪستان کي استعمال پئي ڪيو تہ جيئن واشنگٽن ۽ پيڪنگ وچ ۾ پُل اَڏي سگهجي، تہ جيئن هو اُها اُڪري پيڪنگ وڃي سگهي. اهو مقصد کان خالي نہ هو جو چو اين لاءِ هن کي ٻڌايو تہ اهو نہ وسار تہ هو پُل اُڪري چُڪو آهي.

ٻيو مثال برازيل جو آهي. صدر گولارٽ وڏن واڙن جو مالڪ هو ۽ شاهوڪار شخص هو. هن جي هڪ سهڻي زال هئي، جيڪا راڻين جيان ڪپڙا پائيندي هئي. گولارٽ ڪجھ بہ هجي يا گهٽ ڪجھ هجي ها. پر هي ايوب خان جهڙو ساميا واد بلڪل نہ هو. گولارٽ 1963ع يا 1964ع ۾ چين ۾ عوامي رعيتي راڄ کي مڃڻ وارو هو. چين جي هڪ واپاري وفد برازيل جو دؤرو ڪيو ۽ ڪجھ مهينن کان پوءِ تختو اونڌو ٿي ويو ۽ صدر گولارٽ کي ڌِڪي ٻاهر ڪڍيو ويو. سبب اهي ڄاڻايا ويا تہ ناڻي جو ڦهلاءُ ۽ معيشت جي بدنظمي ٿي پئي آهي. برازيل اٽڪل پندرهن ورهين کان فوجي آمرن جي تابع رهيو آهي. اهو انسانن کي، جانور بڻائڻ لاءِ گهٽ وڏو عرصو آهي. اهڙيءَ طرح برازيل جي فوجي جنتا دهشتگرديءَ کي ضابطي هيٺ آندو. برزنسڪي مئي 1978ع ۾ چين کي ساراهڻ لاءِ جيڪي تازيون تقريرون ڪيون هيون، تن سان توهان صدر گولارٽ جي انهن تقريرن کي ڪيئن ڀيٽائيندو جيڪي هُن 1963ع يا 1964ع ۾ برازيل ۾ ڪيون هيون. جڏهن اُن جو جواب اِهو آهي تہ اهو وقت وقت جو سوال آهي، اُن صورت ۾ جواب آهي تہ اهڙن دوستن ۽ ساٿين کي سزا نہ ڏجي، جن وٽ وقت پرکڻ

www.bhutto.org

جو پيلوڙفن آهي.

اولهندي مُلڪن جي تهذيب. عيسائي تهذيب آهي، جنهن مهان ۽ شاندار تهذيب جون پاڙون حضرت عيسيٰ ع جي قول سان جُڙيل آهي. عيسائين جو چوڻ آهي ته حضرت عيسيٰ ع نه رڳو پيغمبر هو پر هُو الله جو پُٽ به هو. اسان مسلمان به هن کي پيغمبر مڃون ٿا. ۽ سندس بي عيب ڄمڻ واري نظريي تي ويساهه رکون ٿا. پر اسلام سختيءَ سان وحدانيت وارو دين آهي. "اُهو الله جي پيءُ ۽ پُٽ واري نظريي کي نٿو مڃي ۽ نه پاڪ پُوت يا آتمائن کي." عيسائين لاءِ حضرت عيسيٰ ع جون چوڻيون ۽ هدايتون هڪ الله جي پيغمبر کان وڌيڪ مُقدس آهن. عيسائين جي عقيدي مطابق اُهي چوڻيون ۽ هدايتون الله جون پنهنجون آهن. 'ٽين دنيا جا گهڻا مسئلا نبيرجي وڃن. جيڪڏهن عيسائي اولهه جي حضرت عيسيٰ جي هڪڙي هدايت تي عمل ڪن. اُها هدايت آهي':

"جيڪو سيزر جو آهي، سو کيس موٽائي ڏيو. ۽ جيڪو الله جو آهي، سو الله مٿان ڇڏي ڏيو." آئون سمجهان ٿو ته ٽين دنيا کي اُهو کپي، جيڪو سندس آهي، ٻيو ڪجهه به نه. ٻن سؤ ورهين جي وڌيڪ عرصي کان اولهه جا مُلڪ عيسائي تهذيب. حضرت عيسيٰ جي هدايتن جي بيدرديءَ سان پچڪڙي ڪندا رهيا آهن. اولهه هر اها شيءِ پاڻ ڏانهن ڪنئي آهي، جنهن جو لاڳاپو سيزر سان آهي، ۽ جنهن جو ناتو الله سان آهي.

اولهه جا سرمايدار مُلڪ پاڳن کي انصاف پٽاندر نٿا ورهائين. اهي اسان کي اُهو ڪجهه نٿا موٽائي ڏين، جنهن جو ناتو اسان سان آهي. اها ورڇ معاشي، سماجي، نسلي ۽ سياسي حقن جي آهي: اُن جي معنيٰ آهي ته آفريڪا ۾ ڪنهن دير بنا اڪثريت جو راڄ. ڪنهن کي الڳ رکڻ ۽ بيدياءَ جو خاتمو موقعن ۾ اڻبرابريءَ جو خاتمو انساني حشمت جي عزت ۽ هڪ عزت ڀريئي زندگي. اُن ۾ ڪاٻه ڪاوڙ جي ڳالهه نه آهي. ان جا انتظام ڪنهن کي هاجو پهچائڻ يا تڪليف ڏيڻ ڪانسواءِ ڪري سگهجن ٿا. اسان کي روز ماني ٽُڪر کپي. اسان اهو زور نٿا ڀريون. ته اُن تي مکڻ، ڪِريم مکي ڏني وڃي. اسان اهڙي سطح جي مادي خوشحالي ڪونه ماڻي آهي، جو ڪڳيون هڻون. لالچ ۾ پئون ۽ خودغرضيءَ ۾ فخر ڪيون. اسان اُن

www.bhutto.org

ڪان وڌيڪ نٿا چاهيون. جيترو اسان جي پاڙي ۾ در پرسان پاڙيسريءَ وٽ آهي. ڀيڻ صورت ۾ اهو اسان لاءِ ممڪن ٿي نہ سگهندو تہ اسان سُٺا پاڙيسري ٿي سگهون. اسان اوير ۽ اوير جي دوستي چاهيون ٿا. ٻنهي دنيائن جو ڀائيچارو چاهيون ٿا. جنهنڪري اسان ٽين دنيا سڏجون ٿا. اهڙي دنيا جيڪا باقي ٻن دنيائن جي وچ ۾ پُل جو ڪم ڏئي.

اسان کي پتو آهي تہ فاصلو ڪيئن رکجي. اسان اولهہ کي پريشان نہ ڪنداسين. اسان جي پُل اُن چُميءَ جهڙي نہ هوندي جيڪا جنرل مومبوتو صدر ويلري زسڪارديستان کي تڏهن ڏني، جڏهن هو پيرس ۾ آفريڪا تي ڪوئايل ورسيلز ڪانفرنس لاءِ ٽڪجي لٿو هو. اسان جي پُل نہ ئي اهو پاڪر هوندو، جيڪو هن برطانيا جي وزيراعظم کي تڏهن پاتو هو جنهن ڪيس اچرج ۾ وجهي ڇڏيو جڏهن هو جنوري 1978ع ۾ اصفحان لاءِ لاهور مان ويو پئي. ڀائپيءَ جو سرشتو ۽ ميل جول مادي هڪجهڙائيءَ سان وڌي ٿو نہ ڪي 'حاڪم، غلام' جي لاڳاپن سان، جيڪي ظاهري طور معيشت جي اڻبرابريءَ کي جنم ڏين ٿا.

جنيوا ۾ 1954ع ۾ هند چيني تي ڪانفرنس دوران جان فوسٽر ڊيولاس، وزيراعظم چو اين لاءِ سان هٿ ملائڻ کان انڪار ڪيو. جڏهن وزيراعظم جواهر لال نهرو جون پڇاڙڪيون رسمون ۽ ڪريا ڪرم جمنا ڪناري سان ٿيون پئي. "سهڻي لارڊ مائونٽ بيٽن ايڊمرل جي تجليدار پوشاڪ ۾ مونکان ٽي ڪُرسيون پري ويٺي هئي." مون هُن سان هٿ ملائڻ کان ڪيٻايو رُڳو منهنجي خيال ۾ ان ڪري نہ. تہ هن پاڪستان کي هاڃو رسايو هو پر ڪنهن قدر سبب اهو هو تہ ڊيولاس ايشيا جي مهان اڳواڻ جي جنيوا ۾ توهين ڪئي هئي. سو آئون چوان پيو تہ عزت ۽ واڪاڻ سان اسان جي دوستيءَ جو هٿ اسان جي پُل هوندي. جيڪڏهن اولهہ موٽ ڏني. تہ اهو مضبوط ۽ گرمجوشيءَ وارو پاڪر هوندو. اسان اولهہ کي چڱيءَ طرح سمجهون ٿا. اُن جون ڪمزوريون، اوڻايون ۽ اُن جا گُڻ اسان کي چاتل آهن.

اولهہ ٽين دنيا کي صدين کان ضابطي هيٺ رکيو آهي، پر هُن نہ اسان جي سرڪش ورثاءُ ۽ سوچ کي سمجهيو آهي ۽ نہ اُن جي موٽ ڏني آهي. جڏهن سوويت يونين جو صدر گڏيل قومن جي اداري ۾ پنهنجا بوٽ لاهي گڏيل قومن جي سيڪريٽري جنرل کي ڌيڪاري ٿو تہ. سيڪريٽري جنرل موٽ ۾ مُرڪي ٿو مٿان روسترم تان هيٺ لهي اچي ٿو ۽ سوويت يونين

www.bhutto.org

جي صدر ڏانهن وڃي، سائنس هٿ ملائي ٿو. جڏهن اهو واقعو 1960ع ۾ ٿيو ته آئون سوويت وزيراعظم کان تي قطارون اڳ ۾ ويٺل هوس. پر جڏهن اسان ڪوشش ڪيون ٿا. ته پنهنجي ملڪ جي جائز حقن کي بچايون. ۽ ان کي عالمي برادريءَ جو وڏيڪ ڪارائتو ميمبر بڻائي سگهون. ته اسان جي ڪوشش کي غلط سمجهيو وڃي ٿو. تختي اُلٽڻ جون سازشون ڪيون وڃن ٿيون. ۽ پڇاڙيءَ ۾ اهڙين سازشن جي سوپ کان پوءِ اُهي جملا ٺوڪ مان چيا وڃن ٿا ته. 'هُن پنهنجي ڪاوڙ ۾ جهَل نه پئي ڏني." منهنجي ملڪ کنهن جي مُنهن کي پنهنجا جُوتا ڪونه ڏيکاريا هئا. پر پوءِ به طاقتور آڪڙ اهڙو دل ڏاريندڙ رايو ڏئي ٿي.

فوجي جنتا مون سان جيڪو ڪجهه ڪيو آهي، تنهن سبب آئون پنهنجو رايو ڏيڻ ۾ ڪُهرو ٿيان ٿو. توهان مهرباني ڪري اهو نه سوچجو. مونکي تاريخ جي چڱي خاص ڄاڻ آهي ته وقت جون لهرون ڪيئن ٿيون رُخ موڙين. ڪيئن ڪالهه جا شهنشاهه اڄ جا بيکاري بڻجي ٿا پون. توهان کي ڄاڻ آهي ته مونکي نيپولين بوناپارٽ تي ڪيترو فخر آهي. توهان کي پتو آهي ته. مونکي فرانسيسي انقلاب ۽ نيپولين دؤر سان ڪيڏو نه رومانوي لڳاءُ آهي. انقلابن نه رڳو پنهنجي بادشاهه کي ختم ڪيو پر هو پنهنجي انقلاب کي به ڳڙڪائي ويا. رابيسپيري ۽ ڊينٽن به مشهور انقلابي هئي. جن کي ڦاهيءَ ڏني وئي هئي. اُتي جزا عيوض جزا هئي. ۽ پلاند عيوض پلاند. شاندار تهذيبي ڪاروان جي مڪمل ڪپتان نيپولين کي ايلبا ۽ سينٽ هيلينا ڏانهن پري اُماڻيو ويو پر نيپولن کي ڪنهن ايلبا ۽ سينٽ هيلينا ڏانهن جلاوطن ڪيو؟ اُهو فرانس جو عوام نه هو.

فرانسيسي انقلاب به صديون اڳ آيو پر پلاند بعد پلاند سبب هُن پنهنجو بنيادي مقصد وڃائي ڇڏيو. جڏهن اُهو فاعلي ۽ پلاند وٺندڙ ٿي پيو ته انقلاب مان گهڻيون اُميدون رکندڙ فرانس جي-پورهيت جو انقلاب ۽ انقلابين تان ايمان کڄي ويو. فرانس انقلاب جي ماءُ آهي. هن هڪ ٻار انقلاب کي جنم ڏنو. ايتري عرصي کان فرانسيسي پورهيت فرانس کي ٻار سان ڳريوتي ڪيو هو پر اڪثر ايئن ٿيو هو جو ٻار جي جنم وٺڻ مهل ڳرپ ڪِري ٿي پيو. اسان کي پُٺتي ماضيءَ ڏانهن وڃڻ جي گهُرج نه آهي. اهڙا انقلاب مئي 1958ع ۾. ۽ مارچ 1978ع ۾ ضايع ٿي چڪا هئا. ان جي ڪجهه سمجهائي ايئن ڏيئي سگهجي ٿي ته فرانس کي به سؤ ورهيه اڳ

www.bhutto.org

جيڪو پار جو تجربو ٿيو هو سو پار ڪانڱس پوءِ ضايع ٿي ويو. ظاهري طور جيڪو سمجهه ۾ اچي ٿو سو اهو آهي ته اُن پراڻي نظام کي ختم ڪرڻو پوندو ۽ نئون نظام جوڙڻو پوندو. مخالفن انهيءَ سمجهاڻيءَ کي بدگمانيءَ ڪوٺيو ۽ انقلابي اُن ۾ ناڪام ويا ته آزاديءَ مساوات ۽ پائيچاري کي گهٽي حد تائين سگهارن ادارن جو روپ ڏين. رَت جي هوليءَ کي انقلاب ماپڻ جو پيمانو ڪوٺيو ويو. انقلاب اشرافن کي ماريو پر شرافت وري پڌري ٿي پيئي. انقلاب، بادشاهه ۽ راڻيءَ کي ماريو پر بادشاهه ۽ راڻي وري فرانس جي گاديءَ تي موٽي آيا.

روس ۾ زار ۽ سندس ڪٽنب کي قتل ڪيو ويو. پر روس جو انقلاب انهيءَ عمل تي نه ناهيو ۽ مضبوط ڪيو ويو هو. ڪنهن به طرح اُن جو روس کي طاقتور بنائڻ ۾ ڪوبه ناتو نه هو. جڏهن ته چيانگ ڪائي شيڪ جي پيچڻ ۽ چين جي انقلاب ذريعي طاقتور ٿيڻ جو ناتو هو. جڏهن جمال ناصر، فاروق جي خراب ۽ ڏِڪاريل حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو، ته هُن جي ڪيئي ساٿين چاهيو ته. فاروق کي موت جي سزا ڏني وڃي. پر ناصر ان کان انڪار ڪيو ۽ هُن فاروق کي مصر ڇڏڻ جو وجهه ڏنو. ناصر جو قدر مهذب دنيا ۾ وڌيو. هن انسانيت جي اوچن قدرن جي پوئواري ڪئي. فاروق پُوري عزت ۽ آبروءَ سان مصر ڇڏيو. شاهي جهاز مصر جي ڪنارن کان جيئن پري ٿيو ته. ناصر پنهنجي اڳوڻي بادشاهه کي سلام ڪيو. سُني مسلمان هئڻ سبب ناصر اسلامي تاريخ جي روايتن جي پوئواري ڪئي. هن جي انقلاب کي ڪوبه نقصان نه رسيو ڇوته هن جو سياءُ کهل سان ٺمتار هو.

ترڪيءَ ۾ فوجي جنتا سوچيو ته. ترڪيءَ جي سوالن جو سولو جواب آهي ته عدنان ميندريس کي موت جي سزا ڏجي. سيپٽمبر 1960ع ۾ ايوب خان مونکي ترڪيءَ ۾ موڪليو ته آئون فوجي جنتا کي اپيل ڪريان ته اُهي ميندريس جي جان بخشين. مون جنرل گورسيل سان ڊگهي ملاقات ڪئي، تنهن وقت ترڪيءَ جو پرڏيهي وزير سليم به موجود هو. جنرل گورسيل مونکي ٻڌايو ته. "موت جي سزا ڏيڻ سان ترڪيءَ جا مسئلا نبيرجي ويندا. ترڪيءَ جي ڪجهه حصن ۾ شديد ردعمل ته ٿيندو پر ڪجهه مهينن کان پوءِ هرڪو ميندريس کي وساري ويهندو." مون جنرل کي ٻڌايو ته "ترڪيءَ جا مسئلا اُن موت جي سزا سان نه نبرجندا. پر

www.bhutto.org

ترڪيءَ جو اصل مسئلو ان سان گڏ شروع ٿيندو. ترڪيءَ جو عوام اُن سزا کي ڪجهه مهينن ۾ وساري نہ سگهندو. پر هر هڪ ترڪ ايندڙ ٽن پيڙهين تائين اُن سزا جو گناهہ پاڻ سان کڻي گهمندو." مون جنرل گورسيل کي ٻڌايو تہ "ميندريس امر ٿي ويندو ۽ اُٿلندو ترڪيءَ جي مُنهن تي اونهو گهاوَ جو نشان ڇڏي ويندو ۽ ايترو گهرو ڏقيڙ سندس سياسي بدن تي وجهندو." جڏهن آئون جنرل گورسيل جي آفيس مان نڪتس، تہ سليم سارپر پنهنجو هٿُ منهنجي ڪُلهي تي رکيو ۽ چيو "توتي الله جون رحمتون هجن." اُن کان اڳ مون ڪرنل الپاسلان ٽُرڪ سان گرما گرم ڪچهري ڪئي هئي، جيڪو تنهن وقت فوجي جنتا ۾ مُک حيثيت رکندڙ هو. ٽُرڪي اجا اُن هاڃي جي سوڳ ۾ آهي، اها اجا اُن نفسياسي صدمي مان ڇوٽڪارو پائي نہ سگهيو آهي.

تازو صدر دائود ۽ سندس گهرياتين کي ماريو ويو جڏهن افغانستان پنهنجو رُوپ پٽي بدلايو اهو هڪ انقلابي ويڙهہ دوران ٿيو ۽ اهو تنهن وقت جو منطق هو جنهن کي پهرين ڪونہ سنيو ويو هو: "سازش وسيلي رٿيل قتل." اهڙي سازش جو آئون پاڻ شڪار آهيان: وقتائتي پڌري ٿيندڙ سازش ۽ نيچ قسم جي سازش جيڪا مهينن کان هلندي ٿي اچي. ٻنهي سازشن ۾ خاصيتن جو فرق ائين آهي، جيئن زلزلو يا ٻرندڙ جبل جو ڦاٽڻ. ٻيو ايئن آهي جيئن ڪنهن جي سنگهرن ۾ سوگهي جسم مٿان ڪيوليون ماڪوڙا اُڇلائڻ. پوءِ بہ اُن اڳوٽي پلاند جو مقصد ڇا آهي؟ ان صورت ۾ اها خودغرضي آهي ۽ پُٺتي پوندڙ مستقل مفاد رکندڙ ٽولي جي فائدي لاءِ آهي، نہ ڪي عوامي فائدي لاءِ. جيڪڏهن عوام کي منهنجو ڪنڌُ ڪپي تہ آئون ڪنهن اعتراض بنا ڪنڌُ جهُڪائيندس. جيڪڏهن آئون ماڻهن جو ڀروسو ۽ عزت وڃايان، تہ پوءِ آئون جيئڻ پسند نہ ڪندس. اُن ناٽڪ جو افسوسناڪ پهلو اهو آهي تہ ان جي اُبتڙ ڳالهہ بلڪل سچ آهي، فوجي جنتا هر قسم ۽ هر رنگ جا صلاحڪار گڏ ڪيا آهن، پر فوجي جنتا جو دماغ صحيح مشوري تي هِريل نہ آهي. ٻيءَ مهاڀاريءَ جنگ کان پوءِ اهو چيو ويو تہ برطانوي، آمريڪن لاءِ ايئن ثابت ٿيندا. جيئن يوناني رومن لاءِ ٿيا هئا. پر ايئن نہ ٿيو. ڇوتہ امريڪن پنهنجو ورثاءَ اطالوين جهڙو رکيو. الڪاپوني فوجي ۽ فوجي جنتا جا ڄٽ، يونانين کي سمجهي نہ سگهندا.

اهو لازمي آهي تہ آئون ڏک ڪيان ۽ ذاتي طور ڪاوڙ ڪريان، جو

www.bhutto.org

وحشين مون سان اهڙو ورتاءُ ڪيو آهي. مون مان منهنجو مطلب اسان سڀيئي يعني اسان جي پارٽيءَ جا وفادار ساٿي. سامهون ٿيڻ بنا آئون سمجهي ويو آهيان ته انهن فوجين قومي مفادن کي وڏيڪ نقصان پهچايو آهي. بيشڪ ذاتي رنجشون به آهن، پر غير ذاتي تڪليفون منهنجي ذاتي سوچ تي غالب آهن. اهي فوجي پاڪستان کي 1947ع ڏانهن واپس وٺي ويا آهن. اُن عمل دؤران انهن قوم سان ٺڳي ڪئي آهي، جنهن جا سماج ۾ اوچا آدرش آهن. جيڪي هنن 1947ع ۾ هڪ ٻئي سان ونڊيا ۽ پڌرا ڪيا. اهو چوڻ غلط نه ٿيندو ته اسان واپس اُتي اچي بيٺا آهيون، جتان اسان هليا هئاسين. قومون ايئن پُٺتي نٿيون موٽن. قومون ترقي ڪن ٿيون يا ڌماڪي سان ختم ٿي وڃن ٿيون، يا خاموشيءَ ۾ سڙي ڪِنيون ٿي وڃن ٿيون.
توهان پنهنجي زندگيءَ جي سالن جي بهار ۾ آهيو. پر دنيا جي ڏکاري اهڙي سياري ۾ گهاريو پيا. جتي ڪٿي اها خبر پئجي ٿي وڃي ته هي تڪليف واريءَ ۽ فسادي دنيا آهي. ڪٿي دنيا جو رَويو ڪاوڙ ۽ نراسائيءَ وارو آهي، ته ڪجهه حصن ۾ اهو هڪڙن کان وڌيڪ خراب آهي. ڪجهه ملڪن ۾ اڄوڪو وقت سُڌارڻ جهڙو آهي، ۽ ٻين ۾ اهو اهڙيءَ حد تائين گذري چڪو آهي، جتان موٽڻ ممڪن نه آهي. انسانيت ويڙهن ۾ آهي ۽ خراب نازڪ وقت مان پئي لنگهي. اڄ نازڪ صورتحال ڊينگ زياؤ پينگ کي همت ڏياري ته هو جون 1978ع تي گهنٽي وڄائي دنيا کي ٻُڌائي ته سجاڳ ٿيو. ٽين مهاڀاري جنگ لڳڻ واري آهي.

مون اُن آخري سهاري لاءِ زور ڏيئي لکيو آهي ته عزت پرئي طريقيڪار جي گهُرج آهي، ته جيئن تباهيءَ جي ڪناري تان موٽي سگهجي. توهان کي سچ ٻُڌايان ته آئون گهڻو پُرامِيد نه آهيان. آئون ڏسان پيو ته تباهي اَٿر شِدت سان اچي پئي. منهنجي اولاد لاءِ، انهن سڀني ٻارن لاءِ، جيڪي دنيا ۾ آهن. آئون ڪين اهڙي طريقيڪار سان ڏسندس، پر جيڪڏهن آئون پنهنجي اولاد جي اولاد ڏانهن ڏسندس. اُها پيڙهي جيڪا جتي ڪٿي هوندي، ته آئون ايئن چوندس ته تباهي پلي اچي، جيڪي اُن دنيا جي اُٿل پٿل مان معجزي سان بچي ويندا. تن کي هڪ نئين دنيا اڏڻ لاءِ روح پرور وجهه ملندا. هڪ ٿي سٽ ۾ سچي ٽُٽل دنيا سندس قدمن ۾ هوندي
اُهي دنيا جي 'نئين آمريڪي قانون' جا مُقدس ابا ٿيندا. اُهي ظاهري طور منزل جي سرحدن جا محافظ ٿيندا، جنهن جي ڪابه حد نٿي هجي.

www.bhutto.org

اُهي رڳو سڙيل مٽيءَ مان نيون ۽ سُٺيون آفاقي لِيڪون ڪڍندا. انهن مان هرهڪ فرينڪ لائيڊ. رائيٽ ۽ لي ڪوربزيئر کان بهتر هوندو ۽ شايد ريڪاربو بوفل جيان ڏاهو ماڻهو ان رتوڇاڻ مان بچي وڃي ۽ مائيڪل اينجلو يا گاڊي جي اوچن ويچارن جي اُڏام تائين پهچي. جيڪڏهن ڪو وڏو ڌماڪو ٿيڻو آهي، تہ ڀلي ٿئي.

ڪنفيوشس چوي ٿو تہ. "هاٿوڪي اهڙي سپني جي ڪابہ اوچائي نہ آهي، جنهن کي ڪو رستو بہ نہ آهي." جيڪي چرخيون دنيا جي مٿئين ڳوڙي ڍانچي کي جهليو بيٺيون آهن، تن ۾ ڏار پيا پون، ۽ هاڻي اهو ڍانچو هيٺ ڪِري پور پور ٿي ويندو. اها ڪمزور عمارت جنهن ۾ بناوٽي نقص هجن، تنهن کي جهلي سندس جاءِ مٿاڻ ۾ ڪيترو وقت لڳندو. سرمايدارَ نظام پنهنجي انتها تي پهتو آهي. سامياواد کي پُٺتي ڇڏي ويو آهي ۽ اهو اندروني تضادن ۾ ورتل آهي. ٽين دنيا وڏا بُوٽ پاتل فوجي آمرن لاءِ فُٽبال تي پيئي آهي. اُن فُٽبال کي ڪنهن گول واريءَ جاريءَ ڏسڻ بنا چوڌاري لتون هنيون پيون وڃن.

ٽين مهاڀاري جنگ جون مُک ڳالهيون يا نُقطا هيءَ آهن:

وچ اوڀر، مرڪزي يورپ، ڏکڻ اوڀر ميڊيٽرينين، ڏکڻ- اوڀر ايشيا ۽ آفريڪا.

اُهي اشارا ايڏا تہ پڌرا آهن، جو ٽين مهاڀاري ويڙهہ ڪنهن بہ عام ڪُنڊ کان ڇِڙي سگهي ٿي. سورما ميدان ۾ موجود آهن، جيڪي هينئر تاڙ ۾ آهن. هاڻي اچو تہ ڏسون تہ پهرين جُلهہ ڪير ٿو ڪري ڇا سچيءَ ويڙهہ ۾ اُهي حملا رواجي هوندا؟ پر شايد اُها ويڙهہ رواجي جُلهہ سان لڳي، ۽ وڏي ويجهي. نيوڪليائي جنگ ٿئي ۽ اُن جو انت نيوڪليائي حڪمت عمليءَ وارن هٿيارن سان ٿئي. نيوڪليائي هٿيارن جو جنگ ۾ واهپو ٿورڙو آهي، جنهن ڳالهہ مان پڌرو ٿئي ٿو تہ ٻئي وڏيون طاقتون اُتاوليون آهن، تہ نيوڪليائي هٿيارن بابت ڪو ناهہ عمل ۾ اچي، پر انسانيت کي آهوتيءَ ڏانهن ڇڪي وڏيون طاقتون بالڪنيءَ مان ويهي باقي دنيا جي تباهي ڪونہ ڏسنديون. شايد اُن ڳالهہ جو جواب اُن مان ملي، ڇوتہ يورپ جو نؤجوان نسل پاڻ کي ننڍي پشيماني تي ۽ قسطن تي آهستي آهستي ميسارڻ تي آڙيل آهي. تباهي اچي پئي، پوءِ ڀلي اها قسطن ۾ يا وري هڪ ئي لاماري ۾ اچي، يا عام رواجي ذريعي يا وري نيوڪليائي ذريعي يا نيٺ ٻنهي ذريعن سان. توهان پاڻ کي ان لاءِ ڪيئن تيار ڪندؤ. توهان سرمايدار نظام جو

www.bhutto.org

پاسو وٺي، اُن جي تياري ڪندو يا سامياواد يا سماجواد نظام جو پاسو وٺندو يا ڪنهن بہ وڏيءَ طاقت سان گڏ نہ ٿي پنهنجيءَ ڏار سُڃاڻپ ڪرائيندو يا توهان پنهنجي سڃاڻپ رڳوعوام جي شرافت ۽ پورهيتن جي اُتساهہ ۽ اُڪير سان ڪرائيندو. چوڻي آهي تہ 'ماڻهو ڳالهين کان گهڻو اَتم آهي.' اسان ڪي ماڻ، عزت نفس ۽ انسانن جي مساوات لاءِ جاکوڙ ڪرڻي پوندي، تڪليفون ختم نہ ٿيڻ تائين توهان اهڙن قدمن جي نشانن جي پيروي ڪيو جيڪي پيرين اُگهاڙا آهن. ڪنهن غريب بار جي وارن ۾ هڪ جُوءِ توهان جو هٿيار آهي. هاريءَ جي مٽيءَ واري گهر جي بُوءِ اوهان لاءِ زهريلي گئس جو هٿيار آهي.

ڪارخانن جي چمنين مان نڪرندڙ دونهين جي ورن رڪڙن جي گهرائيءَ کي ڏسي پورهيتن جي طاقت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. نظرين جو دستاويز رڙيون ڪندڙ ٻڪايل روحن مان پڌرو ٿيندو. مهرباني ڪري ائين نہ سمجهو تہ آئون رائج سياسي نصيحت کان پاسو پيو ڪريان. چيئرمين مائوزي تنگ اهو نظريو ڏنو آهي تہ معروضي حالتن مان سچائيون سِکو. آئون تنهنجي رهنمائي پيو ڪريان، تہ تون اسان جيُ سماجي تاريخي پسمنظر جي معروضي حالتن مان سچائيون ماڻ ۽ مسئلا سُڃاڻ. اُهي بنيادي دستاويز پڙهہ. جيڪي مون لکيا آهن، ۽ اُهي تقريرن بہ ٻُڌ. جيڪي خاص طور پاڪستان پيپلز پارٽي نهڻ کان وٺي مختلف وقتن تي مون ڪيون آهن. نظرين تي ايترو تہ گهڻو لکيو ويو آهي، جو اسان جا نقاد اُن کي 'پُٽو ازم' سڏين ٿا.

آئون هرويرو پُرامید نہ ٿيندس. آئون مچيندس. تہ اُهي ويچار ڏيهي آهن. جيتوڻيڪ پس منظر ۾ اسلامي تاريخ ۾ جديد اوُسر بہ آهي، جن دنيا کي لوڏي ڇڏيو آهي. آئون ٽانگي جي پوئين سِيٽ تي ويٺل فرد نہ آهيان، جنهن جو گهوڙو تہ اڳتي ويندو هجي ۽ آئون سڄو سفر پُٺتي ڏسندو رهان. تون ڏڄ نہ. همت ۾ کوٽ سڄي تهذيب ۾ زوال جو پهرين اُهڃاڻ آهي. تون صحيح قسم جي هٿيارن ۽ نظرين سان هٿياربند ٿينديئءَ. تہ ان کان وڏيڪ الله تنهنجي رهنمائي ڪندو هو مالڪ ۽ جوڙيندڙ آهي. ابتدا ۾ آئون توکي هڪدم نج سچائيءَ تي ٻڌل پرک ۽ سوچڻ لاءِ خبردار ڪري آيو آهيان، ۽ هاڻي آئون توکي هڪدم لوڪ پسند پرک تي پروسو رکڻ

ڪان بہ چتاءُ ڏيان ٿو. ڪڏهن لوڪ پسند فيصلا ايندڙ ڊگهي وقت لاءِ پوڙهيتن لاءِ فائديمند نٿا ٿين. ۽ نہ ئي اُهي سچائيءَ تي ٻڌل هجن ٿا. لوڪ پسند بنياديءِ سماجي، معاشي ۽ سياسي اصول ۽ مٽا نہ آهن. نہ آئون ايئن ٿو چوان تہ تون اُهي ڪنن سان ٻڌي آڻ ٻڌو ڪر. مون اها نراس چندچاڻ نهايت پيڙا ۾ ڪئي آهي. جيتوٽيڪ جيل جي ماحول منهنجي حقيقي مقصد تي ڪو اثر نہ وڌو آهي. آئون سڄيءَ دنيا کي موت جي ڪوليءَ اندر ڏسڻ نٿو گهُران. جو آئون پاڻُ موت جي ڪوليءَ ۾ آهيان. آئون اهو نٿو چوان تہ هاءِ ڪورٽ سڄيءَ دنيا مٿان موت جي سزا ڏني آهي، چوتہ قانون جي عدالت موت جهڙي ڏکئي ۽ گستاخ سزا ڏني آهي. آئون دنيا جو سرهو ماٺهو هوندس. جيڪڏهن انسانن جو ڏڪارو سيارو سِج جي ڪِرڻن کي جاءِ ڏئي ۽ رنگين گُل ٽِڙي پون. هي دنيا ڏاڍي سهڻي آهي. سونهن جي هرهڪ شيءِ سدائين جي خوشي آهي. ڪشادن ميدانن جي پنهنجي سونهن آهي. ڊگهن قدآور جبلن جي پنهنجي سُندرتا آهي. سائين ماترين ۽ ٿوهر جيان پريل بيابانن. گُلن ۽ ٻيلن جي بہ پنهنجي سونهن آهي. آسماني نيرن سمنڊن، ور وڪڙ ڪائيندڙ ندين ۽ عمارتن جو پنهنجو پيڪو توڙي پنهنجي رونق آهي. موسيقيءَ جو پنهنجو جمال ۽ پرتوو آهي، ۽ ناچ جو پنهنجو چِمڪو آهي. مطلب تہ هتي مرد ۽ عورت جي سونهن آهي، جيڪا الله جي سڀ کان وڌيڪ مڪمل رچنا آهي.

آئون مشهور شاعر شيلي سان سُهمت آهيان تہ سونهن هر هنڌ موجود آهي، ايتريقدر جو جنگ جي مڪمل برباديءَ بہ اُن کي مِٽائي نٿي سگهي. سونهن ايڏي تہ سُندر آهي، جو هڪدم ناس نٿي ٿي سگهي. هنن ٻارهن مهينن جي اڪيلائي واري قيد ۾ مون ورلي ماضيءَ جي ڪنهن اٿوٽندڙ ۽ خراب جهلڪين کي ساريو هوندو. جڏهن آئون ڪلاڪن جا ڪلاڪ خالي ديوارن کي گهوريندو آهيان، تہ پچاڙيءَ ۾ ماضيءَ جا ڪيترائي جلوا منهنجي ذهن کي سيراب ڪن ٿا. ماضيءَ جون ڪجھ اهڙيون جهلڪيون پيهر پڌيون ٿين ٿيون، جيڪي هوند وري مون ڏانهن نہ اچن، جيڪڏهن آئون اونهي ڪڏ ۾ هجان ها. آئون سوچن ۾ ڪيئي پيرا پنهنجي ننڍپڻ ڏانهن موٽي وڃان ٿو جڏهن آئون اوائلي ڏينهن ۾ ڳڙهي خدابخش ۾ٽي ۾ هوس، جڏهن آئو ممبئيءَ اسڪول ۾ هئس. منهنجا اهي وٽندڙ سال، جن ورهين ۾ آئون برڪلي ۽ آڪسفورڊ ۾ هوس. ۽ ڪڏهن وري آگري ۾ تاج

www.bhutto.org

محل جو شاهاڻو پيڪو ذهن ۾ ترين ٿو اچي. جهڙا سرينگر ۾ منهنجا ڏينهن: جڻ تڏڙي هير. گلمرگ ۽ پهلگام. ڪشمير جون ماٿريون اچرج ۾ وجهڻ جهڙيون سُندر هيون.

يورپ پنهنجي ليکي ڏاڍو سُهڻو ۽ شاندار آهي. ڪو ماڻهو مسيحي چرچ جي چراگاهه ۾ سانت سان پيار کي وساري نٿو سگهي، يا ڪئليفورنيا ۾ سمنڊ رستي، ڪارمل جو ريجهائيندڙ ۽ متبئيندڙ منظر وساري نٿو سگهي. زندگيءَ پيار جو مامرو آهي. قدرت جي هر سونهن سان، هڪ داستان جُڙيل آهي.

مون کي اهو چوڻ ۾ ڪابه هيڪ نٿي ٿئي، ته منهنجو سڀ کان جذباتي پيار جو مامرو ۽ سڀ کان اثرائتو پيار جو قدم ماڻهن سان جُڙيل آهي. منهنجو سياست ۽ عوام وچ ۾ اٽوٽ سنبنڌ جُڙي چڪو آهي. جنهنڪري ماڻهوءَ کي سياسي حيوان سڏيو وڃي ٿو ۽ رياست کي سياسي ناٽڪ منڊلي. آئون گذريل ويهن هلچل مچائيندڙ ورهين کان اُن استيج تي آهيان، ۽ منهنجو ويساهه آهي ته مون کي اڃا ڪردار نڀائڻو آهي. منهنجو پروسو آهي ته، ماڻهو مونکي استيج تي ڏسڻ چاهين ٿا. پر هاڻي مونکي استيج کان موڪلائڻو پوندو.

آئون توکي پنهنجي سوچن جي سوکڙي ٿو ڏيان، ته تون مون کان سُٺو وڙهندينءَ. تنهنجون تقريرون منهنجين تقريرن کان وڌيڪ فصاحت ۽ بلاغت سان رچيل هونديون. تنهنجو پاڻُ اربڻ به اوترو ئي مڪمل آهي. تنهنجي جدوجهد ۾ وڌيڪ طاقت ۽ جواني هوندي. تنهنجا ڪم وڌيڪ دليرانا هوندا. آئون توڏانهن سڀ کان پوتر مقصد لاءِ، دعائون ارپيان ٿو. اها اَملهه سوکڙي آهي، جيڪا آئون تنهنجي جنم ڏينهن تي ڏيئي سگهان ٿو. اُها گندي سياست ٿيندي، جو زورآر صورتحال کي ڪوشش ڪري گهٽائجي، جنهن جو انسانذات ۽ اُن جي مقصدن تي عقيدو هجي. الله جيڪو خالق آهي ۽ سموري انساني خلق جو مالڪ آهي. الله قادرمطلق هن جهان جو جوڙيندڙ ۽ هن جهان ڪانپوءِ جيڪو جهان آهي، تنهن جو خالق آهي، جنهن پنهنجي مٿان شرط وڌو آهي، ته هو مهربان ۽ معاف ڪندڙ به آهي. پر ننڍڙي سماج جي ڪنهن به تِڇ آمر وٽ ايتري اهليت نه آهي، جو هو اهڙو شرط مڙهي. پر اُتلندو هو هَڪُ سان بِناڪ هٽي ٿو ته هو ڪنهن ڏانهن به جوابدار نه آهي.

www.bhutto.org

آفريڪا پنهنجين سودائين مان جان ڇڏائينديءَ اهو ڏيکارڻ لاءِ برقرار رهندو تہ ڪارو سونهن آهي. آفريڪا آڳاٽو آهي، پر ايشيا جي ڇمار جو تہ ڪاٿو ئي ڪونهي. هُن جي قُدرت ۾ سُندرتا واريءَ سونهن انسانذات جي جنم کان وٺي ڪيس سيپيتا جي زيور سان سينگاريو آهي. لاطيني آمريڪا عالمي تهذيب جي اهڙي ڏاکڻ ٻڌجي ويو آهي، جيڪا اندلس کي عربيا ۾ ڪيريبين سان ملائي ٿي. هن جي ڇوليءَ جي ٽڪراءَ ۾ ڪيڏي نہ سُندرتا آهي.

يورپ موهيندڙ هنڌ منديندڙ ۾ پوڇا جهڙو آهي. ايڏو هر ڪائيندڙ جو ڪيئي پيرا روپ بدلائڻ کان پوءِ بہ ڏاڍو سُهڻو آهي. آمريڪا ۾ نديون ۾ ڍنڍون ڍورا آهن. هن جي مانيٽي پاڻيءَ جي وهڪري ۾ توهان سُونهن جو پرتوو ڏسي سگهندو. مطلب تہ سڄي دنيا سُهڻي آهي. مون جزوي طور منظر جي سونهن ڪئليفورنيا ۾ ٽئڪساس ڪانسواءِ گهٽي گهٽ ڏٺي آهي. پر جنهن ڳالهہ جو مونکي ڏک ٿو ٿئي تہ سڀ کان طاقتور سماج جي انڌي طاقت ڪيئن نہ اُن سونهن کي ڊورين گري جي پيانڪ روپ ۾ بدلائي پئي.

مذهب، الله ۾ ٻانهي وچ ۾ ڳانڍاپو آهي. تنهنڪري دنيا جي مهان مذهبن۔ هندومت، ٻُڌمت، يهوديت، عيسائيت ۾ اسلام مان سڀ کان پڇاڙڪو مذهب سياسي نظرين کي وڏيڪ جياپو ڏنو ۾ دائميت بخشي آهي. جيڪڏهن ڪو انجاڻ جانباز سيا۔ ، طاقت کي سدائين لاءِ قائم رکڻ جي ڳولا ۾ مذهب کي آسماني سطح کان هيٺ آٽي، اُن کي تنگ نظر سياسي نظريي ۾ بدلائي دنياوي سطح تي ڪٽي ٿو اچي، تہ اهو جانباز الله ۾ ٻانهي وچ ۾ ڳانڍاپي کي جوکي ۾ ٿو وجهي. هتي چار ذاتي مامرا ويچار جوڳا آهن، جن کي آئون حتمي روپ ڏيندس:

1. جڏهن مون سيپٽمبر 1951ع ۾ تنهنجي امان سان شادي ڪئي هئي تہ، آئون هني مون ملهائڻ لاءِ ڪيس استنبول وٺي ويو هوس. استنبول سُهڻو شهر آهي. جيڪو اوير ۾ اولهہ وچ ۾ هڪ پُل جيان آهي. هُن کي استنبول وٺي وڃڻ جو منهنجو مقصد اهو هو تہ. آئون اسلامي تاريخ جي سڀ کان نيڪ اخلاق ۾ پرتابي بابن ۾ هن سان هٿ هٿ ۾ ڏيئي تُهمي سگهان. اسلامي تاريخ اُتساهيندڙ تہ اوُس آهي، پر ترڪيءَ ڪانسواءِ اها ڪٿي بہ ايئن لڳاتار وهڪري ۾ ۽ اُتساهيندڙ نہ آهي.
2. آئون جوانيءَ کان وٺي برطانوي شهنشاهيت خلاف سچائيءَ سان وڙهيو

آهيان. منهنجي مَن ۾ شهنشاهيت خلاف سخت ڌِڪار هو پر هاڻي جڏهن اُنهن گڏريل ڏينهن کي ساريان ٿو ته منهنجي مَن ۾ ڪوبه ساڙ نه آهي. اهو بندُ ٿيل بابُ آهي. توهان جيڪڏهن هاڻوڪي جاکوڙ ۾ مڪمل طور رُڌل آهيو ته. پوءِ توهان رُڳو ماضيءَ جي جدوجهد تي جيئرو رهي نٿا سگهو.

مون سان 15 جون 1978ع تي جنرل شوڪت ملڻ آيو تنهن وقت آئون نراس هوس. هن 1963ع ۾ منهنجي پرڏيهي وزير هوندي، راولپنڊيءَ جي سول ۽ مليٽري اسپتال ۾ منهنجو آپريشن ڪيو هو ته مونکي ياد آهي ته جڏهن آئون نشي جي اثر هيٺ پئي آيس، ته آئون ورجائي اُهي جملا چوندو رهيس، ته آئون حڪومت کي اهڙي اجازت نه ڏيندس، ته اها اڪبر بگٽيءَ کي ڦاسي ڏئي. آئون اڪبر بگٽيءَ ۽ خيربخش مريءَ کي سڏ ڪندو رهيس. سياست جا اُهجاڻ ۽ رُوپ ڪيڏا ته هيٺ مٿانهان آهن. جو 1973ع ۾ پاڪستان جي صدر هئڻ مهل آئون رُڳو پاڪستان خاطر ساڳين بلوچ اڳواڻن جو مخالف ٿيس. توهان جو جيڪڏهن قسمت سان رسنو سندن رستي کان ڌار ٿئي ٿو ته. ڪين ٻڌائڻ منهنجو ايمان آهي. ته بلوچ بهادر پيءُ ۽ فخرمند ماءُ جو اولاد آهي. بهادري ۽ فخر ٻئي ڏاڏيءَ نفاست سان سندن سُندر چهرن تي سونهين ٿا.

4. تون 1957ع جي سياري ۾ جڏهن رڳو چئن ورهين جي هُئينءَ. ته اسان المرتضيٰ جي ٽيرس تي ويٺا هئاسين. اهو سُهڻي صبح جو وقت هو. منهنجي هٿ ۾ هڪ ڏونالي بندوق هئي. مون لاپرواهيءَ ۾ هڪڙو جهنگلي طوطو ماري وڌو هو. جڏهن طوطو ٽيرس پرسان پَٽ تي اچي ڪِريو ته تو ڪاوڙ ۽ ڏُک مان ڪِيڪون ڪيون هيون. ۽ پوءِ تو مُئل طوطي کي پنهنجي موجودگيءَ ۾ پُوريو هو ۽ پوءِ تون لڳاتار روئندي رهينءَ. ۽ نيٺ ماني به نه کاڌي هڪڙي مُئل طوطي 1957ع جي سياري مُند ۾ لاڙڪاڻي ۾ ننڍڙي ڇوڪريءَ کي ڏک ۾ روئاريو هو.

اُها ننڍڙي ڇوڪريءَ ايڪيهين ورهين کان پوءِ جوان عورت بڻجي ويئي آهي. جنهن جون رَڳون فولاد جون ٺهيل آهن. جيڪا ظُلم جي ڏکهي ۾ ڏکهي پوائنٽي رات سان به ٽَڪر کائي، ساٿس وڙهي سگهي ٿي. تو بيشڪ ثابت ڪيو آهي ته. تنهنجي رڳن ۾ ويڙهاڪ رَت ڊوڙي پيو.

www.bhutto.org

آئون جيڪو بہ لکان پيو سو هيٺائي ۽ ڪمزوريءَ هوندي لکيو آهي، ٻارهن مهينن کان هيڪلائپ جي قيد پيو ڪاٽيان، ۽ ٽن مهينن کان موت جي ڪوٺيءَ ۾ پيو آهيان. جتي ڪنهن بہ قسم جي سهوليت نہ آهي. مون هن خط جو گهڻو حصو اَسهپ گرميءَ ۾ ٽِنبي ڪي پنهنجي سٿر تي رکي لکيو آهي. مون وٽ ايپاس لاءِ ڪاب لائبرري يا ٻيو ڪو مواد نہ آهي. مونکي ايتري اجازت هئي تہ آئون رسالا ۽ اخبارون پڙهي سگهان. جيڪي تو ۽ تنهنجي امان هفتي ۾ هڪ ڀيرو منهنجي ساهہ ٻوساٽيندڙ ڪوٺيءَ ۾ ملڻ مهل کٽي ايندِيون آهيو.

آئون پنهنجي اوٺاين لاءِ ڪي بہ دليل نٿو ڏيان. پر اهو ڏاڍو ڏکيو آهي، جو اهڙين جسماني ۽ ذهني حالتن ۾ پنهنجي ڏُنڌلي ساروڻين تي ڀروسو ڪجي. آئون پنجاهہ ورهين جو آهيان، ۽ تون بلڪل منهنجي اڌ ڄمار جيتري آهين. جڏهن تون منهنجي ڄمار کي پهچندينءَ، تہ تون مونکان عوام وٽان سِکيل تحربي، کان ٻيڻو تجربو ماڻيندينءَ.

منهنجو پٽ ۽ منهنجو وارث مير غلام مرتضيٰ مون سان گڏ نہ آهي، ۽ نہ ئي شاهنواز ۽ صنم آهن. تنهنڪري هي سنيهو منهنجي هڪ اثاثي طور سان ونڊجانءِ. مير سائين، رابرٽ ڪينيڊيءَ جي پٽ جو دوست آهي آمريڪا جي نوجوان نسل لکيو هو تہ هرهڪ نسل کي هڪ مرڪزي مقصد هجي ٿو. پوءِ اُن سان جنگ ختم ڪجي نسلي نااِنصافيءَ کي مٽائجي يا پوءِ هتيا جهڙين هالتون ستڏ ا ۽ جڻا-

پاڻنجي ٿو تہ اڄ جو نوجوان هڪ اڪيلي فرد جي مهانتا جي چونڊ ڪئي آهي. اهي چاهين ٿا تہ حد کان وڌيڪ طاقت تي پابندي وڌي وڃي. اُهي گهُر ڪن ٿا تہ حڪومت اهڙي هجي، جيڪا سِڌو سنئون شهرين سان ڳالهائي، ساڻن سنڌن رَويو ايماندارَ هجي. اُن جا امڪان تہ گهڻا وڌيڪ آهن، ۽ اُن ۾ جوکا بہ وڌيڪ آهن. ايندڙ نسل لاءِ ورثي ۾ ڇا ڇڏيو ويندو، رڳو ٽينيسن جو روئڻ پٽڻ آهي! آئون پنجاهہ ورهين جو نہ هجان تہ کهڙو هجان ها. پوءِ جيڪڏهن قدرت مونکي جيئرو رکيو ۽ وري مون دنيا کي ايترو ڪوڙو ۽ ڪسارو سمجهيو تہ هوند آئون پاڻ کي رڳو پنجويهن ورهين جو ڀانئيندس.

ذوالفقار علي ڀُٽو

ڊسٽرڪٽ جيل، راولپنڊي

21 جون 1978ع

www.bhutto.org